Tussen koor en controle

Opgravingen op het terrein van de Algemene Rekenkamer aan het Lange Voorhout

VOM-REEKS 1996-3

Tussen koor en controle

Opgravingen op het terrein van de Algemene Rekenkamer aan het Lange Voorhout

door:
E. Jacobs
M.M.A. van Veen

onder redactie van V.L.C. Kersing

VOM-reeks 1996 nummer 3

Gemeente Den Haag
Dienst Stadsbeheer, Afdeling Archeologie

ISBN 90-73166-24-1

Deze publicatie werd mede mogelijk gemaakt door:

- *Algemene Rekenkamer*
- *Rijksgebouwendienst*
- *Stichting Archeologie Den Haag*
- *VSB Fonds Den Haag en Omstreken*

Voorwoord

De gemeente Den Haag werkt voortvarend aan de toekomst. In de binnenstad wordt een reeks van belangrijke projecten gerealiseerd. Deze hangen enerzijds samen met de verbetering van de bereikbaarheid en de leefbaarheid van de stad en anderzijds met de economische revitalisering en uitbreiding van de woonfunctie in het centrum. Voorbeelden zijn de bouw van het nieuwe stadhuis, de ontwikkeling van het gebied de Resident, de aanleg van het Souterrain en de Koningstunnel en talloze nieuwe gebouwen die door architecten van (inter)nationale faam zijn ontworpen. Het gaat niet alleen om nieuwbouw, maar in de historische binnenstad worden ook gebouwen gerenoveerd en straten aantrekkelijker gemaakt.

Een goed voorbeeld hiervan vormt de renovatie van het monumentale pand van de Algemene Rekenkamer aan het Lange Voorhout. Op het achterterrein vindt nieuwbouw plaats.
Na de sloop van de oudbouw kon de afdeling Archeologie van de Dienst Stadsbeheer onderzoek verrichten. Aangezien dit een zeer interessant stukje van Den Haag betreft, was dit voor de afdeling Archeologie een buitenkans.

Dit nummer beschrijft de resultaten van de opgraving achter de panden Lange Voorhout 4 t/m 8, die in het najaar van 1994 en in het voorjaar van 1995 plaatsvond. Het opgravingsterrein bevindt zich tussen het koor van de Kloosterkerk en het pand van de Algemene Rekenkamer dat behouden blijft.
Deze plek is in ieder geval vanaf de 14de eeuw in gebruik geweest. Eerst werd de locatie bewoond door adel, daarna vestigde zich er een dominicanenklooster en vervolgens woonden ter plekke rijke burgers. Vanaf 1867 vond de Algemene Rekenkamer onderdak in het pand Lange Voorhout 8.
Het uitgevoerde archeologisch onderzoek heeft vele interessante gegevens opgeleverd over de geschiedenis van deze plek en haar bewoners. Voldoende reden om daaraan een publicatie te wijden!

Ik wens u veel leesplezier met dit nieuwe VOM-deel.

drs. H.J. Meijer
Wethouder van Verkeer en Vervoer,
Binnenstad en Monumenten

2. Het opgravingsterrein vol sloopmachines.

Inhoud

3 Voorwoord

7 Inleiding

9 Middeleeuwse bewoners aan het Voorhout: de Van Arkels

13 Dominicanen in Den Haag: Het St. Vincentiusklooster

23 Van klooster tot sociëteit

33 Bewoning aan het Lange Voorhout

49 Van Logement van Gouda tot Rekenkamer

57 Nabeschouwing

58 Summary

59 Literatuur

60 Verantwoording van de afbeeldingen

3. Het Voorhout en omgeving in 1924. Rechtsboven de Kloosterkerk met daaronder de gebouwen van de Rekenkamer en de Kleine Kazernestraat.

Inleiding

Het Lange Voorhout vormt, met zijn brede opzet en voorname panden, een punt van rust in een verder druk en hectisch stadsleven. Een beeldbepalend element wordt gevormd door de op de hoek met de Parkstraat gelegen kerk, die vandaag de dag vooral bekend is vanwege de vele klassieke concerten die daar georganiseerd worden. Weinigen zullen erbij stilstaan dat deze kerk het enige direct zichtbare restant is van een klooster dat rond 1400 op deze locatie gesticht werd. Alleen de naam, Kloosterkerk, herinnert hier nog aan. De kloostergebouwen zelf, die achter en naast de kerk gelegen waren, zijn aan het eind van de 16de eeuw afgebroken. In plaats daarvan verscheen in de 17de eeuw een verscheidenheid aan bebouwing waaronder een aantal voorname panden aan de zijde van het Lange Voorhout. Een deel van deze bebouwing werd vanaf de tweede helft van de vorige eeuw gebruikt als huisvesting voor de Algemene Rekenkamer. Groei en toenemend belang van deze organisatie leidden ertoe dat uiteindelijk het gehele terrein omsloten door het Lange Voorhout, Kleine Kazernestraat, Kazernestraat en Bajonetsteeg door deze organisatie in beslag genomen werd. Nieuwbouwplannen voor de Algemene Rekenkamer boden in de winter van 1994 de mogelijkheid om archeologisch onderzoek op het voormalige kloosterterrein te verrichten. Weliswaar waren de bovengrondse delen ervan in het verleden afgebroken, maar de kans was groot dat zich in de ondergrond nog resten van het klooster bevonden. Daarnaast kon op deze manier onderzocht worden hoe het terrein voorafgaand aan de bouw van het klooster ingericht was. Ook de voorname bewoning die zich na afbraak van het klooster op een deel van het terrein gevestigd had, vormde een belangrijk argument om archeologisch onderzoek te verrichten.

Gedurende de maanden december 1994 tot en met maart 1995 werd door de afdeling Archeologie van de dienst Stadsbeheer onderzoek verricht. (afb. 4) Daarbij kon ruim tachtig procent van de locatie archeologisch onderzocht worden. De resultaten van dit onderzoek worden in deze publicatie besproken.

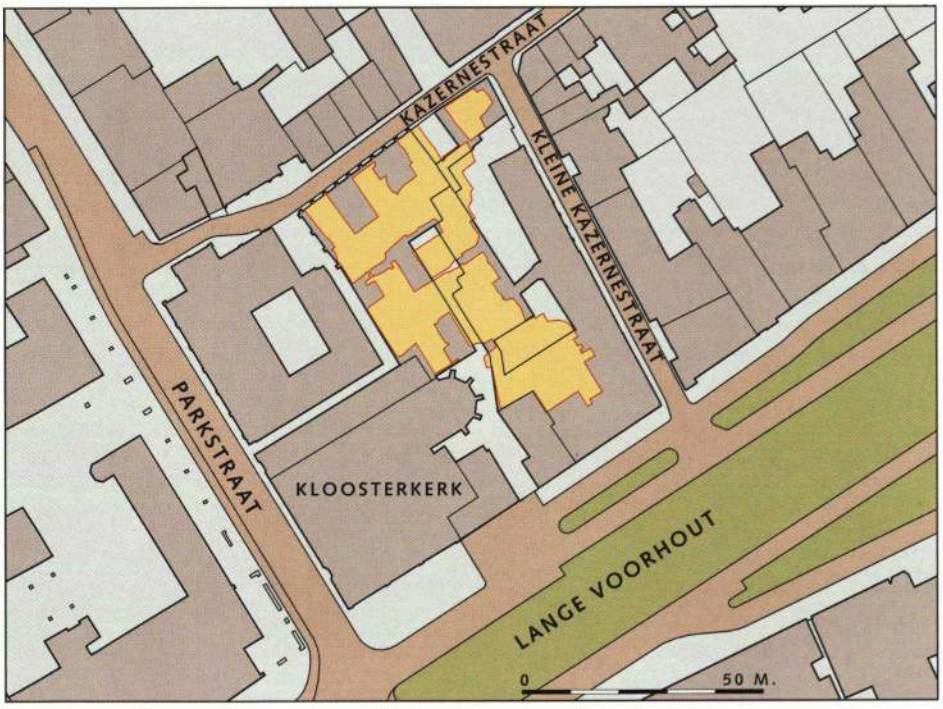

4. De ligging van de verschillende opgravingsputten.

5. De binnenstad van Den Haag met de opgravingslocatie geprojecteerd op de strandwal en -vlakte.

Middeleeuwse bewoners aan het Voorhout: de Van Arkels

Het centrum van Den Haag - en dus ook de locatie van de opgraving - is gelegen op een langgerekte smalle duinrug. Deze duinrug is zo'n 5500 jaar geleden gevormd toen als gevolg van een samenspel van zee, wind en waterhuishouding een landschap van parallel met de kust lopende zandruggen met daartussen gelegen veenkussens gecreëerd werd. Op deze zandruggen zette de wind bij tijd en wijle weer opgewaaid strandzand af. Hierdoor ontstonden lage duinen, nu aangeduid met de naam Oude Duinen. Deze duinen lagen hoger dan de daarnaast gelegen veenkussens en vormden daardoor vanaf de prehistorie een goede plek om zich te vestigen.

De oudste tijdens het onderzoek aan het Lange Voorhout aangetroffen sporen zijn de restanten van een akker. Deze was aangelegd op een later weer overstoven natuurlijk gevormde humeuze laag bovenop het Oude-Duinoppervlak. De akker werd herkend aan nog zichtbare schopsteken, die ontstaan waren bij de bewerking van het land. Aangezien geen vondsten werden aangetroffen, kan de periode waarin de akker in gebruik was niet gedateerd worden. De mogelijkheid bestaat echter dat de akker uit de Romeinse tijd dateert. Zo werden op het terrein een aardewerkfragment en een munt uit deze periode aangetroffen. Deze vondsten zijn echter niet uit de akkerlaag zelf afkomstig. Op andere plaatsen in de Haagse binnenstad, onder andere in de Annastraat en Nobelstraat, is de aanwezigheid van een uit deze periode daterende akker wel met zekerheid vastgesteld.[1] Bovenop het akkerpakket lag een ophogingslaag uit het laatste kwart van de 14de eeuw.

Die Haghe bestond toen ruim een eeuw. De oudste vermelding van het dorp dateert uit 1242. Een aantal jaren daarvoor had de graaf van Holland zich hier gevestigd. Toen bestond de bewoning waarschijnlijk uit niet veel meer dan enkele, verspreid op de duinrug gelegen boerderijen. Pas in de loop van de tweede helft van de 13de eeuw kan men spreken van een echt dorp. De kern ligt tussen de aan de oostzijde gelegen woning van de graaf, het huidige Binnenhof, en de St. Jacobskerk aan de westzijde. Het oostelijk deel van het dorp, waaronder het Buitenhof, Lange Vijverberg en Lange Voorhout, werd in beslag genomen door de gebouwen en verblijven van het grafelijk hof en de daaraan verbonden edelen. (afb. 5) Het gebied van het Lange Voorhout werd daarbij pas in de loop van de 14de eeuw in gebruik genomen.

Aan het eind van de 14de eeuw staat ter plaatse van de opgravingslocatie aan het Voorhout een huis, dat in bezit is van de familie Van Arkel. Dit geslacht is in het midden van de 13de eeuw ontstaan uit een afsplitsing van het geslacht Van der Lede. De oudste zoon van deze familie, Herbaren II van der Lede, noemde zich toen heer van Arkel. In slechts enkele tientallen jaren wisten de Van Arkels zich op te werken tot een van de machtigste families in Holland. De kern van hun bezittingen lag ten oosten van Dordrecht tussen de Lek, Linge en Merwede. Daarnaast hadden zij ook in andere gebieden bezittingen die zij gekocht of in leen gekregen hadden van de graaf van Holland. Het belang van de Van Arkels kan afgeleid worden uit het feit dat zij omvangrijke bijdragen leverden aan de troepen van de graaf en gedurende de 13de en 14de eeuw invloedrijke posities innamen in de grafelijke raad. Aan het eind van de 14de eeuw was Jan V van Arkel een van de machtigste mannen in Holland. Tot de bezittingen van de familie in Den Haag behoorden het in 1393 gekochte kasteel de Binckhorst en het pand aan het Lange Voorhout. Dit pand had Jan V in 1394 gekocht van de kartuizer orde in Amsterdam. Deze had het een jaar daarvoor gekregen van Albrecht van Beieren als financiële ondersteuning voor de stichting van een klooster. Het pand was gelegen tussen de woning van Filips van Wassenaar, burggraaf van Leiden en die van Dirk Foppenz., deken van het hofkapittel. Over de aard en omvang van de woning geven de historische bronnen geen uitsluitsel.

Tijdens de opgraving zijn sporen aangetroffen die dateren uit deze tijd. Het zijn drie greppels, een aantal afvalkuilen en een ophogingslaag. (afb. 6) De greppels lagen op het midden van het terrein en volgden eenzelfde traject. Een begin- of eindpunt kon niet worden vastgesteld. De greppels waren niet gelijktijdig in gebruik maar zij volgden elkaar in de tijd op. Mogelijk vormden zij de begrenzing van het woonerf van het op het terrein gelegen pand. Op basis van het aardewerk in de vulling van de greppels kunnen zij in het laatste kwart van de 14de eeuw gedateerd worden.
Naast een kleine hoeveelheid grijs- en roodbakkend aardewerk bestaat het overgrote deel van het aardewerk uit steengoed. Dit aardewerk werd vervaardigd van een kleisoort die op een hoge temperatuur gebakken kon worden. Hierdoor werd het aardewerk letterlijk steen-

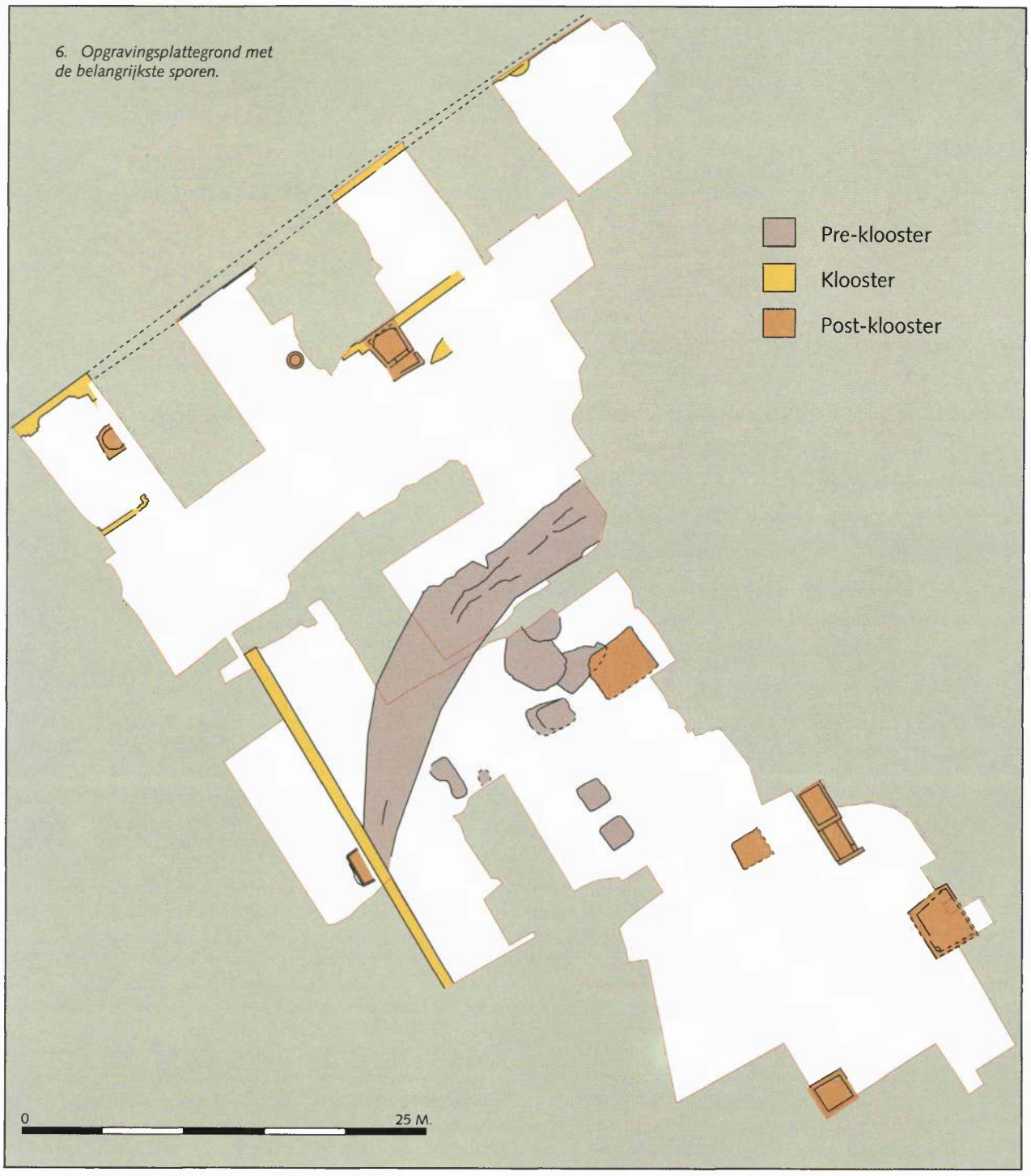

6. Opgravingsplattegrond met de belangrijkste sporen.

hard en liet het geen vocht meer door. Een beperking bij de vervaardiging van dit materiaal was wel dat de hoge temperatuur tot spanningen in de vorm leidde. Voorwerpen met een geringe hoogte en een grote diameter konden daardoor makkelijk vervormen. Daarom beperkten de producenten van steengoed zich voornamelijk tot hoge en slanke vormen, zoals kannen. De voor dit aardewerk benodigde kleisoort komt niet overal voor. De voornaamste vindplaatsen zijn de beekdalen tussen Maas en Rijn. In het Rijnland bestond vanaf het midden van de 14de eeuw een grote industrie die gespecialiseerd was in het vervaardigen van bovengenoemde producten. Doordat dit aardewerk geïmporteerd moest worden, was het in eerste instantie duurder dan de voorwerpen die door lokale pottenbakkers vervaardigd werden. In de tweede helft van de 14de eeuw was het steengoed echter zo'n massaproduct dat het voor ieder huishouden bereikbaar was. Het feit dat een deel van de vondsten uit steengoed bestaat is dan ook niet opvallend. Wel de hoeveelheid waarin het steengoed is aangetroffen. Tegenover slechts enkele voorwerpen van roodbakkend aardewerk staan vele tientallen steengoed kannen. (afb. 7) Een dergelijke grote hoeveelheid mag uitzonderlijk genoemd worden. Zelfs als we ervan uitgaan dat aan het einde van de 14de eeuw de meeste huishoudens wel beschikten over een paar steengoed

7. Steengoed kannen uit de greppel.

kannen voor het bewaren en schenken van dranken. Dit beeld kan alleen verklaard worden uit het feit dat het hier afval van rijke mensen betreft, namelijk de bewoners van een pand dat aan het eind van de 14de eeuw eerst in handen was van de graaf van Holland en tenslotte van de familie Van Arkel. In dergelijke huishoudens vormt het nuttigen van voedsel en drank niet alleen een huiselijke activiteit maar ook een publieke aangelegenheid. Het naar buiten duidelijk laten zien dat men de financiële middelen had om grootschalige eet- en drankfestijnen aan te richten voor vele gasten kon status geven of bevestigen. De gevonden steengoed kannen zijn dan ook waarschijnlijk de tastbare restanten van zulke feestelijke gebeurtenissen waarbij de drank rijkelijk vloeide.

In een van de greppels werden daarnaast nog andere aanwijzingen gevonden, die wijzen op de rijkdom van de bewoners van het pand. Het gaat om kleine tegels van roodbakkende klei die aan de bovenzijde al of niet voorzien zijn van glazuur of een witte sliblaag met glazuur. Door de combinatie van een glazuurlaag met of zonder onderliggende witte sliblaag konden verschillende kleurschakeringen verkregen worden. Deze geglazuurde tegels werden gebruikt voor het leggen van mozaïekvloeren waarbij met diverse formaten, vormen en kleuren decoratieve patronen gevormd konden worden. Mozaïekvloeren met gekleurde tegels waren alleen weggelegd voor welgestelde huishoudens. Zo worden zij in Utrecht, waar overigens in de eerste helft van de 14de eeuw een productie-atelier van dergelijke tegels gevestigd was, alleen aangetroffen in stadskastelen, kerken en huizen van hoge geestelijken.

In het door de greppels begrensde gebied werd naast diverse afvalkuilen ook een ophogingslaag aangetroffen, die eveneens uit het laatste kwart van de 14de eeuw dateert. Onder het hieruit afkomstige materiaal bevinden zich fragmenten van slanke kannen van grijsbakkend aardewerk. Dit aardewerk verkrijgt zijn grijze kleur doordat het in een zuurstofarme omgeving gebakken wordt. In een oven met een zuurstofrijke omgeving oxideert het in de klei aanwezige ijzer, waardoor een typische rode kleur ontstaat. In dat geval spreken we van het zogenaamde roodbakkend aardewerk. De productie van roodbakkend aardewerk kwam betrekkelijk laat op gang. Voor een zuurstofrijk bakproces zijn namelijk speciale ovens nodig, waarin de luchttoevoer goed geregeld kan worden. Deze technische ontwikkeling was pas later mogelijk. Het roodbakkend aardewerk verscheen in Nederland dan ook pas in de tweede helft van de 12de eeuw op de markt. Daarvoor bestond het overgrote deel van het dagelijkse gebruiksgoed uit grijsbakkend aardewerk. In de loop van de 13de eeuw verloor het grijsbakkend aardewerk steeds meer terrein aan het nieuwe roodbakkend materiaal. Het zuurstofrijke bakproces maakte namelijk ook andere technische verbeteringen, zoals de toepassing van glazuur, mogelijk. De voor dit glazuur benodigde grondstof lood was in deze periode echter betrekkelijk kostbaar. Daarom werd de toepassing van glazuur beperkt tot die plaatsen waar het ook echt functioneel was, zoals de bodem en de rand van het aardewerk. Daar koekt voedsel makkelijk aan en de aanwezigheid van glazuur op deze plaatsen vergemakkelijkt het reinigen van de voorwerpen. De omslag van grijsbakkend naar roodbakkend aardewerk vond het eerst plaats in West-Nederland. Rond het midden van de 14de eeuw bestond hier het overgrote deel van het dagelijks gebruiksgoed naast steengoed uit spaarzaam geglazuurd roodbakkend aardewerk. Tegen het eind van de 14de eeuw was de omslag vrijwel compleet. Het voorkomen van een betrekkelijk groot aantal fragmenten van grijsbakkende kannen in de ophogingslaag kan dan ook vreemd genoemd worden. Het gaat hier evenwel om een speciaal type. (afb. 8) Het is een slanke kan, die in tegenstelling tot het algemeen voorkomende bollere type tot nu toe alleen uit Vlaanderen en Zeeland bekend is. Dit slanke type wordt daar gedateerd in het midden van de 14de eeuw.[2] De productie van dit soort kannen kan dus langer hebben doorgelopen. Aan de andere kant moeten we ons realiseren dat de kannen zijn gevonden in een ophogingslaag. Gezien het daarin aangetroffen materiaal moet de laag dateren uit het laatste kwart van de 14de eeuw. De mogelijkheid blijft natuurlijk bestaan dat daar fragmenten aardewerk van een eerdere datum in verzeild zijn geraakt. We hebben immers

8. Fragmenten van de kannen van grijsbakkend aardewerk uit de ophogingslaag.

9. Mosselen, oesters en wulken uit de ophogingslaag.

te maken met grond die van elders is gehaald om het terrein op te hogen. Toch hebben we de indruk dat de grond niet van ver is gehaald.

Analyse van het botmateriaal uit de ophogingslaag leverde gegevens op, die wijzen op een voedingspatroon dat past bij mensen uit een hogere klasse in die periode.[3] Men heeft naast rund, varken en schaap/geit ook gevogelte zoals kip, gans en eend genuttigd. Uit de onderlinge verhoudingen van het botmateriaal blijkt dat men bij het gevogelte een duidelijke voorkeur had voor kip. Dit wijst op een voorname status, aangezien in de 14de en 15de eeuw alleen in de hogere sociale milieus kip op tafel kwam. Pas in de 16de eeuw werd dit gevogelte ook populair bij de midden en lagere klassen in West-Nederland.[4] Naast botmateriaal werden ook schelpen van mosselen, oesters en wulken gevonden. (afb. 9) Het zijn alle zeeweekdieren, die makkelijk verkrijgbaar waren aan de kust. De wulk is niet eerder in Haagse archeologische contexten aangetroffen. Tenslotte kan nog een onderkaak van een zeehond vermeld worden. Was dit misschien een souvenir van een strandbezoek?

In 1401 is de familie Van Arkel in botsing gekomen met Albrecht van Beieren, de graaf van Holland. Dit conflict ontstond uit wedijver tussen Jan V van Arkel en de zoon van Albrecht, Willem van Oostervant. Deze laatste zag het aanzien en de rijkdom van de Van Arkels als een bedreiging voor zijn eigen machtspositie. De ruzie tussen beide partijen liep uiteindelijk zo hoog op dat op 21 augustus 1401 de oorlog verklaard werd. Dit conflict sleepte lang: pas in 1412 werd een vredesverdrag getekend. Een van de eisen van Willem, inmiddels graaf Willem VI, was toen wel dat Jan V van Arkel daarbij niet aanwezig zou zijn. Als reden hiervoor zou zijn aangevoerd dat "graaf Willem een onverzoenlijke haat koesterde jegens zijn verraderlijke vazal".[5]
Het uitbreken van de oorlog in 1401 leidde niet alleen tot het door de graaf verbeurd verklaren van de Hollandse en Zeeuwse leengoederen van de familie Van Arkel, maar ook tot het verbeurd verklaren van de woning aan het Voorhout. Niet lang daarna werd het pand overgedaan aan het nieuw gestichte dominicanenklooster.

Noten

1. Zie: Van Veen 1994; Jacobs 1995.
2. Van Heeringen 1987.
3. Gegevens met betrekking tot het uit de opgraving afkomstige botmateriaal zijn gebaseerd op onderzoek verricht door P. Storm (Osteo) wat betreft de zoogdieren en door K. Esser en J. van Dijk (Archeoplan) wat betreft de vogels. Zie: Storm 1995; Esser en Van Dijk 1996.
4. Bult en Robbers 1992, p. 139.
5. Waale 1990, p. 141: "Le duc Guillaume avait voué une haine implacable à ce vassal fellon".

Dominicanen in Den Haag: het St. Vincentiusklooster

Omstreeks 1400 werd met steun van Margaretha van Kleef, de tweede echtgenote van Albrecht van Beieren, op de hoek van het Lange Voorhout en de huidige Parkstraat een klooster van de orde der dominicanen gebouwd.

10. Zegel van het St. Vincentiusklooster uit 1508. Afgebeeld is een scene uit het verhaal van de opstanding van Christus.

Deze orde was in 1215 in Zuid-Frankrijk gesticht door de Spanjaard Dominicus de Guzman. Uitgangspunt van de orde was de studie van de bijbel. Behalve met de naam dominicanen, worden zij ook wel aangeduid als jacobijnen, of predicaren, later verbasterd tot predikheren. Tezamen met de franciscanen, de carmelieten en de augustijnen vormen zij de zogenaamde bedelorden. Deze bedelorden ontstonden aan het begin van de 13de eeuw als reactie op de roep om hervorming van het kloosterwezen.

11. Paus Innocentius IV zendt dominicanen en franciscanen uit naar de Tartaren. Miniatuur uit een vroeg 15de-eeuws manuscript.

Het christelijk kloosterwezen is ontstaan in de 3de eeuw na Chr. toen gelovigen zich terugtrokken in de woestijn om in afzondering en armoede te leven. Deze kluizenaars verenigden zich in de loop der tijd in groepen en stelden leefregels op. In deze regels worden drie belangrijke geloften voorgeschreven: absolute gehoorzaamheid aan de abt, kuisheid en armoede.
In de 11de en 12de eeuw kwam als gevolg van economische en sociale veranderingen in West-Europa het religieuze leven in een stroomversnelling terecht. In tegenspraak met de geloften waren de kerkelijke instellingen, waaronder de kloosters, steeds rijker en machtiger geworden. Zowel vanuit de religieuze instellingen alsook vanuit de gelovigen zelf ontstond een roep om een daadwerkelijk leven van armoede en onthechting. Als antwoord hierop verschenen een aantal nieuwe kloosterorden, onder andere de kartuizers en cisterciënzers.
Zij trachtten door middel van handenarbeid en gebed, *ora et labora*, het oude ideaal van onthechting en spiritualiteit te vervullen. De kloosters van deze orden werden dan ook het liefst aan de rand van de bewoonde wereld gevestigd. Op deze plaatsen konden de monniken zich bezig houden met de ontginning van de woeste gronden en zich in alle rust wijden aan de bijbelstudie.
De groei van de steden en de daarmee samenhangende toenemende bevolkingsconcentraties leidden aan het begin van de 13de eeuw tot een intensivering van het geloofsleven. Als reactie hierop ontstond de stroming van de bedelorden. In tegenstelling tot de andere kloostergemeenschappen was bij deze orden het armoede-ideaal niet beperkt tot de individuele broeder maar gold voor de gehele ordegemeenschap. Zij waren daarom in eerste instantie afhankelijk van de aalmoezen van de gelovigen. Daarnaast sloten de broeders zich niet op in een klooster maar zochten contact met de gelovige via prediking.
Om deze redenen vestigden zij zich met name in de steden.

12. Reconstructietekening van de kloosterbebouwing rond 1560 door A. ter Meer Derval.

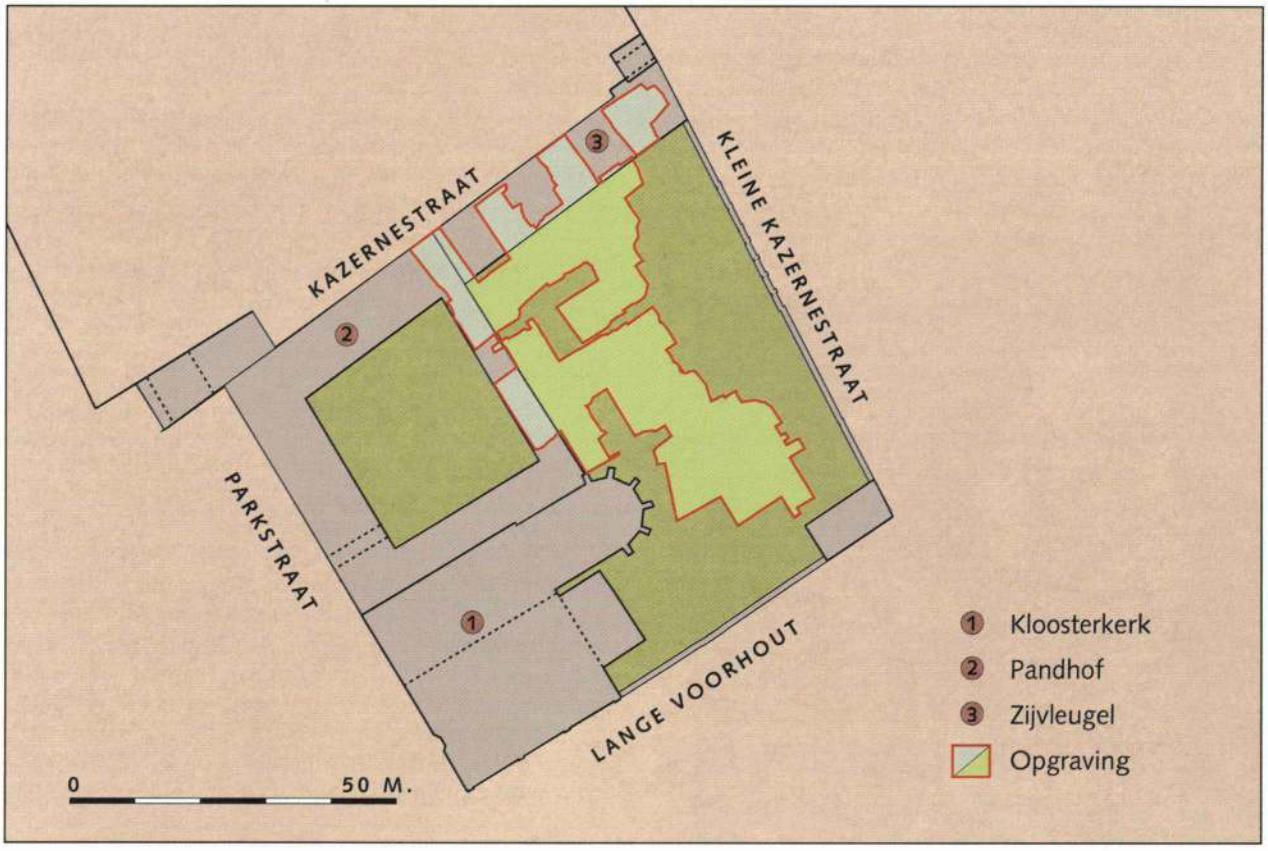

13. Opgravingsplattegrond met sporen van het klooster en een hypothetische begrenzing van de kloosterbebouwing.

Bij het vestigingsbeleid van de kloosters speelden lokale machthebbers vaak een belangrijke rol. Door middel van het stichten van een klooster probeerden zij hun politieke macht te consolideren. Als stichter of voogd van een klooster konden zij invloed uitoefenen op de goederen van en de schenkingen aan het klooster. Daarnaast konden de monniken vanwege het feit dat zij in staat waren te lezen en te schrijven ook door de lokale machthebbers ingeschakeld worden bij bestuurlijke zaken. De graven van Holland en hun familieleden stimuleerden in de 13de en 14de eeuw de stichting van verschillende kloosters. Zo werd vlak voor 1296 met financiële hulp van Floris V een klooster van de dominicanen in Haarlem gesticht. Bij de stichting van het klooster in Den Haag was de financiële ondersteuning van Margaretha van Kleef ongetwijfeld van betekenis.

14. De buitenmuur van de eetzaal met de kloosterkerk.

Daarnaast kan de vestiging van het klooster gezien worden in het licht van de zogenaamde observantiebeweging.
In de loop van de 13de eeuw werden, met name in de steden, door de gelovigen zelf diverse initiatieven voor een christelijk leven ontwikkeld. Deze ontstonden uit onvrede met de bestaande kerkelijke instanties. Vaak ging dit samen met een kritiek op de maatschappelijke verhoudingen. Doordat deze lekenbewegingen buiten de officiële instanties vielen, werden de ontwikkelingen zowel door de kerk als de wereldlijke machthebbers met wantrouwen gevolgd. Om aan deze ontwikkelingen een halt toe te roepen benadrukten de kerkelijke instanties dat de kerk haar eigen normen en waarden moest volgen (observantie) om geloofwaardig en vitaal te blijven. Daarnaast was voor de wereldlijke autoriteiten een kerk die een leefwijze van wereldlijke vergankelijkheid en boetvaardigheid voorstond een belangrijke steun om opstandigheid onder hun onderdanen te voorkomen. Margaretha van Kleef stelde dan ook als uitdrukkelijke eis dat het klooster volgens de statuten van de orde zou leven. De stichting van een dergelijk klooster paste geheel in het beleid van Thomas Paccaroni van Fermo, de generaal van de orde der dominicanen in die tijd, die een voorstander was van de observantiebeweging. Om er zeker van te zijn dat het nieuwe klooster aan de eisen zou voldoen werd een deel van de monniken betrokken uit het dominicanenklooster in Utrecht dat rond 1397 al tot de observantie was overgegaan. Ook de eerste prior van het klooster, de Zuid-Duitse Conrad de Aquis, behoorde tot deze stroming.

De exacte aanvangsdatum van de bouw van het klooster valt niet met zekerheid te achterhalen. Waarschijnlijk werd rond 1400 al begonnen met de bouw van de kloosterkerk. Tijdens deze fase verbleven de eerste monniken tijdelijk in gewone stadshuizen. In 1403 moet in ieder geval een deel van de kloostergebouwen al aanwezig zijn geweest aangezien in dat jaar de kloostervestiging door de orde erkend werd. Afgezien van de kerk zal het klooster nog geen grote omvang hebben gehad. Zo schonk Margaretha van Kleef in 1404 het voormalig pand van de familie Van Arkel aan het klooster voor uitbreiding van de hoofdgebouwen. In 1406 beloofde haar zoon, Willem VI, een vrijgeleide aan de schippers die hout en leien kwamen brengen voor de bouw van het klooster. Deze vermelding en het feit dat het klooster in 1420 voor een deel verwoest werd door een brand wijzen erop dat het klooster in deze periode nog voor een groot deel uit houtbouw bestond. In de loop van de 15de en 16de eeuw werd de kloosterbebouwing in steenbouw omgezet en verder uitgebreid. Uiteindelijk nam het kloostercomplex het gehele bouwblok omsloten door het Lange Voorhout, Parkstraat, Kazernestraat en Kleine Kazernestraat in beslag. De hoofdgebouwen lagen rondom een pandhof aan de noordzijde van de Kloosterkerk. Langs de Kazernestraat lag een zijvleugel die doorliep tot aan de Kleine Kazernestraat. Het terrein aan de achterzijde van dit gebouw tot aan het Lange Voorhout was in gebruik als tuin.

Bouwhistorisch onderzoek voorafgaand aan de sloop van de bebouwing wees uit dat een deel van het opgaand muurwerk van de voormalige eetzaal van het klooster

15. Kelder van de zijvleugel met in het midden de dichtgezette deuropening en rechts daarvan de stortopening.

16. Gestempelde vloertegels met bloemmotief.

nog aanwezig was.[6] Na opheffing van het klooster had de muur respectievelijk als tuinmuur, een buitenmuur van een magazijn, van een manege en tenslotte, na verbouwingen aan het begin van de 20ste eeuw, als een inpandige muur gediend. (afb. 14)
In het midden van de muur bevindt zich een poort in gotische stijl met aan weerszijden daarvan vier ramen. Het meest noordelijke venster is in verband met de omvang van de geplande nieuwbouw recentelijk afgebroken. Op basis van verschillen in de uitvoering van de vensters kon vastgesteld worden dat de muur nog tijdens de kloosterfase enkele malen verbouwd was. Zo zijn de zuidelijk van de poort gelegen vensters zogenaamde spitsboogvensters uit de 15de eeuw, terwijl die aan de noordzijde van de poort rondboogvensters betreffen. Op grond van de vorm en de uitvoering van het metselwerk kan de aanleg van deze vensters rond het midden van de 16de eeuw gedateerd worden. Bekend is dat rond 1540 grootschalige verbouwingen aan het klooster plaatsvonden. Mogelijk zijn toen de rondboogvensters aangelegd. Hieraan voorafgaande moet de muur aan de noordzijde van de poort minimaal twee smalle vensters hebben gehad.
Oorspronkelijk waren de vensters voorzien van gebrandschilderde glas-in-loodramen. Kleine fragmenten hiervan werden tijdens het bouwhistorisch onderzoek aangetroffen. De spitsboogvormige poort dateert uit de 15de eeuw, maar is bij latere verbouwingen beschadigd geraakt. Oorspronkelijk bevond zich boven de doorgang een rechte latei met daarboven een nis. Deze nis was ingevuld met drie platen van tufsteen. Restanten van een laat-gotische tracering op deze platen zijn nog zichtbaar. Vermoedelijk is de poort rond het midden van de 16de eeuw dichtgemetseld en de ruimte direct boven de deur verbouwd tot een rondboogvenster met een glas-in-lood-raam.
In zowel een ophogingslaag als in kuilen gelegen langs de muur werd bouwpuin aangetroffen dat vermoedelijk voor een groot deel afkomstig is van de afbraak van het klooster na 1583.
Een grote kuil bevatte bijna negen kilo puin waaronder dakleien, daktegels, fragmenten van holle pannen en kleine en grote bakstenen. Daarnaast zijn diverse vloertegels in verschillende uitvoeringen aangetroffen, onder andere de al eerder genoemde kleine roodbakkende tegels die al dan niet voorzien zijn van een slib- en een glazuurlaag. Onder het materiaal bevinden zich ook twee versierde vloertegels van een vrij zeldzaam type. (afb. 15) De tegels (formaat 11x11x2 centimeter) zijn van roodbakkende klei, die in halfdroge toestand is bestempeld met een bloemmotief, waarna in het reliëf witbakkende slib is gesmeerd. Na een eerste bakproces volgde dan nog een tweede brand waarbij de tegels voorzien werden van een dikke laag loodglazuur. Het bloemmotief diende in een vierpas gelegd te worden, dit wil zeggen dat alleen door aansluiting van vier tegels een compleet motief verkregen werd. Dit type tegel, weliswaar met andere motieven, is eerder in Den Haag aangetroffen.[7] Hoewel voornamelijk in de 14de eeuw gedateerd, loopt de productie en het gebruik van dergelijke tegels door tot in de 15de eeuw.

Langs de huidige Kazernestraat lagen een deel van de hoofdgebouwen en de zijvleugel van het klooster. Hier werd de buitenmuur van een kelder aangetroffen die deel uitmaakte van de gebouwen rondom het pandhof. De kelder was voorzien van kruisgewelven, waarbij elk gewelf een kelderdeel van vier meter breed en acht meter diep overkoepelde. Op basis van de gebruikte bakstenen en het metselwerk kan de aanleg van de kelder in het midden van de 15de eeuw gedateerd worden. Gezien de omvang en de uitvoering van het muurwerk mag ervan uitgegaan worden dat het bovengrondse deel van het gebouw uit twee bouwlagen bestond. Net als de kloostermuur kende ook de kelder enige verbouwingsfasen. Zo is er sprake van een stortopening die waarschijnlijk uit de aanlegfase van de kelder dateert. In een daar-

17. Grape uit het eerste kwart van de 15de eeuw.

18. Het St. Vincentiusklooster rond 1570, zoals afgebeeld op een geschilderde kaart.

opvolgende fase werd de stortopening vervangen door een deuropening. Blijkbaar voldeed de stortopening niet bij de aan- en afvoer van de goederen die in de kelder werden opgeslagen. (afb. 15)
Aan de oostzijde van de kloostermuur werd de fundering van de zijvleugel van het klooster aangetroffen. Deze zijvleugel was in tegenstelling tot de gebouwen rond het pandhof niet onderkelderd. Bij het metselen van de fundering is gebruik gemaakt van een spaarboogconstructie. Deze constructie werd toegepast om materiaal en arbeid te sparen zonder dat de stabiliteit van het bovengronds muurwerk in gevaar kwam. De boogconstructie zorgde er namelijk voor dat de druk van de bovengrondse delen evenredig over de fundering verdeeld werd. Gezien het feit dat een van de spaarbogen over een beerput liep die op basis van een roodbakkende grape in het eerste kwart van de 15de eeuw gedateerd kan worden, moet de aanleg van de fundering in ieder geval van daarna zijn. (afb. 17) Een datering rond het midden van de 15de eeuw wordt door het gebruikte baksteenformaat niet tegengesproken. Gezien de slechte conditie van de stenen en het feit dat verschillende kap- en haksporen vertonen is er echter sprake van secundair gebruikt materiaal. Dit feit en het metselwerk wijzen eerder op een datering in de eerste helft van de 16de eeuw.[8] Mogelijk is de fundering omstreeks 1540 aangelegd bij de grootschalige verbouwingen aan het klooster. Van een eventuele voorganger van deze zijvleugel werden geen sporen waargenomen. Het terrein gelegen tussen de zijvleugel en het Lange Voorhout was in gebruik als sier- of moestuin. Over de inrichting daarvan is niets bekend. Op een geschilderde kaart, die de situatie in 1570 weergeeft, zijn weliswaar een aantal bomen zichtbaar, maar het grootste gedeelte van de tuin valt achter de kerk en is niet waarneembaar. (afb. 18) Uit het archeologisch onderzoek bleek in ieder geval dat de tuin gedurende de 15de en 16de eeuw verschillende malen is opgehoogd met zand en afval. (afb. 19) In de ophogingslaag werd een zogenaamd armenloodje aangetroffen.[9] (afb. 20) Het loodje is aan de voorzijde voorzien van de afbeelding van een dubbelkoppige adelaar en aan de achterzijde van drie gotische letters. Armenloodjes wer-

19. Steengoed kan uit de ophogingslaag. Hoogte 17,5 cm.

20. Het armenloodje uit de ophogingslaag. Datering 15de of 16de eeuw. Doorsnede 2,1 cm.

21. Mesheft met de afbeelding van Maria uit een van de afvalkuilen. Lengte 10,3 cm.

22. Roodbakkend aardewerk uit een van de afvalkuilen.

23. Glaswerk uit de 15de en 16de eeuw. Van links naar rechts een achtkantige maigelbecher, een maigelein en een maigelein op voet.

den, zoals de naam aangeeft, uitgereikt aan armen die deze konden inwisselen tegen de meest noodzakelijke levensbehoeften zoals brood of graan.

Op het terrein werden ook diverse kuilen aangetroffen die gevuld waren met afval van de kloosterbewoners. (afb. 21) Een van deze kuilen bevatte aardewerk (afb. 22) en glazen voorwerpen die in de tweede helft van de 15de en het eerste kwart van de 16de eeuw gedateerd kunnen worden. Onder het glaswerk bevindt zich een vorm die gedurende de 15de en het begin van de 16de eeuw bijzonder populair was. Het gaat daarbij om een lage beker, maigelein genaamd, die aan de buitenzijde versierd is met een gekruist ribpatroon. Dit patroon ontstond door bij het vormen van het glas gebruik te maken van een mal met verticale ribben. Door het glas na het blazen om de eigen as te draaien werd een schuin ribpatroon verkregen. Als daarna het glas opnieuw in de mal werd uitgeblazen en in tegenovergestelde richting om de as werd gedraaid ontstond uiteindelijk een gekruist

24. Beker op ajourvoet. Datering 16de eeuw. Hoogte 6 cm.

ribpatroon. Deze maigeleins werden in verschillende typen uitgevoerd. In de kuil werden naast een lage vorm ook exemplaren op een voet van gewonden glasdraad aangetroffen. Dergelijke exemplaren worden over het algemeen in het eerste kwart van de 16de eeuw gedateerd. Daarnaast komt ook een achtkantig exemplaar voor. (afb. 23) Behalve deze bekers werden twee glazen aangetroffen waarbij de voet een bijzondere afwerking vertoont. De bovenzijde van de glazen bestaat uit een kelk die aan de buitenzijde versierd is met opgelegde glasdruppels. De opbouw van de voet bestaat uit drie verschillende elementen. Eerst is aan de onderzijde van de kelk een glasdraad bevestigd waaruit met een tangetje vleugeltjes gevormd zijn. Daarna is aan de vleugeltjes een guirlandevormige glasdraad vastgesmolten. Deze is weer afgesloten door middel van een voetring van gewonden glasdraad. Een van de twee glazen heeft een stam tussen voet en kelk. Een vrijwel identiek exemplaar is in het verleden in Rotterdam aangetroffen. (afb. 24) Deze bekers op een opengewerkte voet waren slechts gedurende een korte periode aan het begin van de 16de eeuw populair. Productiecentra van deze bekers waren gelegen in het Belgische Henegouwen en het Duitse Rijnland. De in Nederland aangetroffen exemplaren zijn waarschijnlijk uit de laatste streek afkomstig.[10]

Gedurende de eerste helft van de 16de eeuw beleefde het klooster haar grootste bloeiperiode. Zo vond omstreeks 1540 een grootschalige verbouwing plaats waarbij het oppervlak van de kerk door de aanleg van een zijbeuk en vier kapellen ruimschoots verdubbeld werd. Tijdens deze verbouwingsfase ondergingen ook de hoofdgebouwen veranderingen, zoals aangetoond in het muurwerk van de eetzaal. De uitbreiding van de kerk was noodzakelijk vanwege de toename van de bevolking in Den Haag, waardoor er een gebrek aan kerkruimte was ontstaan. Hoewel de verbouwing ongetwijfeld een dure aangelegenheid was zal het klooster geen moeite gehad hebben met het verzamelen van de financiële middelen hiervoor. Uit de historische bronnen blijkt dat het klooster in hoog aanzien stond en regelmatig begunstigd werd met giften. Zo schonk Anna Stalinne, vrouwe van Kortgene het klooster in 1409 een gouden kelk, een misboek, een ornament en andere kostbaarheden. Uit 1481 is een handvest overgeleverd waarin aartshertog Maximiliaan het klooster het recht vergunde om vis te betrekken uit de huidige Hofvijver. Deze vijver werd met behulp van een visschip vanuit het Pijnackermeer regelmatig voorzien van verse vis zodat het grafelijk hof te allen tijde van voorraad verzekerd was.
Vele begunstigers vonden ook hun laatste rustplaats in de kerk. Naast de stichteres Margaretha van Kleef lieten ook leden van de familie van Wassenaar en andere hooggeplaatsten praalgraven aanleggen. Van deze praalgraven is nu niets meer over. Waarschijnlijk werd een deel vernield tijdens de beeldenstorm die op 15 augustus 1566 uitbrak. Uit de overgebleven getuigenissen over deze episode blijkt hoe een van de rakkers van de baljuw, een zekere Adriaen Lievens, zijn functie van ordebewaarder vergat en meehielp met het aanrichten van vernielingen. Na eerst in het koor van de kerk een crucifix vernield te hebben sloeg hij daarna met een buitgemaakte hamer in de refter alles wat mooi en kostbaar was aan stukken.[11]
Tijdens de opgraving zijn op het terrein van de voormalige kloostertuin twee fragmenten van natuurstenen beelden gevonden. Een fragment betreft de rechterzijde van een vrouw die gekleed is in een ruimvallend gewaad. Het gewaad is net onder de borsten ingesnoerd met een ketting van vierkante schakels. Een arm wordt langszij gehouden. De plooien van de manchet zijn zichtbaar, de hand zelf is afgebroken. (afb. 25) Het tweede fragment betreft de schouderpartij van een man. Over de schouder ligt een ambtsketen die bestaat uit afwisselend ronde medaillons en opengevouwen boekrollen die aan boven- en onderzijde gevat zijn in een keten van rechthoekige schakels. De medaillons bestaan uit een met een gesp gesloten riem waarin de letter M gevat is. Op de opengevouwen boekrollen staat een tekst evenals op de rand van een van de medaillons. (afb. 26) Beide fragmenten zijn van Baumberkersteen dat uit Münster werd geïmporteerd. Deze zachte steensoort kan makkelijk bewerkt worden en werd in de late middeleeuwen veel gebruikt voor beeldhouwwerk. Mogelijk waren beide fragmenten oorspronkelijk gestoffeerd, dat wil zeggen van beschildering met of zonder verguldsel voorzien. Resten hiervan zijn echter niet aangetroffen. Gezien de overeenkomsten in uitvoering gaat het waarschijnlijk om onderdelen van een dubbelgrafmonument, waarbij een man en een vrouw samen in biddende houding zijn weergegeven. Op basis van de decoratie kan het monument in het derde kwart van de 15de eeuw gedateerd worden. Gegeven de kwaliteit van het beeldhouwwerk moet de opdrachtgever tot de hoogste kringen behoord hebben.[12]
Een ander aangetroffen restant van een grafmonument betreft een deel van een grafsteen gemaakt van de harde

25. Beeldfragment van een vrouw (30x25x20 cm).

26. Beeldfragment van een man (36x25x25 cm).

steensoort Arduin. Op basis van de uitvoering kan de steen in de tweede helft van de 16de eeuw gedateerd worden. Doordat de beeldfragmenten en de grafsteen in recente ophogingslagen werden aangetroffen, kan niet met zekerheid gesteld worden dat zij ooit onderdeel vormden van het interieur van de kloosterkerk. Het idee dat de fragmenten de tastbare getuigen vormen van de vernielingen die tijdens de beeldenstorm werden aangericht ligt wel voor de hand.

Net zo plotseling echter als de beeldenstorm was uitgebroken keerde de rust weer terug. Reeds enkele dagen na de gebeurtenissen konden de monniken van het klooster beginnen met het opruimen van de troep en het herstellen van de schade. In 1570 diende het klooster bij de Staten van Holland een verzoek in om de kosten te dragen van een nieuw gebrandschilderd venster aan de westzijde van de kerk. Dit door de Staten van Holland geschonken raam en andere gebrandschilderde vensters hebben de tand des tijds niet doorstaan. Alle zijn verdwenen. Tijdens de opgraving zijn wel kleine fragmenten gebrandschilderd glas aangetroffen die mogelijk afkomstig zijn van dergelijke vensters. (afb. 27)
Lang hebben de kloosterlingen niet van hun nieuwe venster kunnen genieten. In 1572, aan het begin van de Tachtigjarige Oorlog, werd Den Haag veroverd door de Staatse troepen. Bevreesd voor de anti-katholieke houding van de opstandelingen vluchtten de bewoners van het klooster. Hun terugkeer werd pas weer mogelijk gemaakt met de herovering van het dorp door de Spanjaarden in 1574. In hetzelfde jaar brak ook de pest uit in Den Haag die zonder onderscheid des persoons haar tol eiste. Het aantal doden in het dorp was zo talrijk dat er gedurende de maand oktober geen ruimte

27. Fragment van gebrandschilderd glas (4,5x4,5 cm).

meer was op de gewijde begraafplaatsen en men de fundamenten van de kerk moest ondermijnen om de lijken kwijt te raken. Tot de slachtoffers behoorde ook een aantal monniken, onder andere de prior en de onderprior.

Op het terrein werden tijdens de opgraving fragmenten menselijk bot aangetroffen die van minimaal vier personen afkomstig zijn. (afb. 28) Uit het onderzoek van het botmateriaal bleek dat de mensen, voor zover vastgesteld kan worden, betrekkelijk gezond waren geweest. Weliswaar vertoonden enkele skeletdelen aandoeningen van de wervellichamen als gevolg van slijtage aan de tussenwervelschijven, maar dit is een algemeen voorkomend ouderdomsverschijnsel. Daarnaast bleken de meesten tijdens hun leven last gehad te hebben van gaatjes in de tanden. In een geval waren een aantal tanden tijdens het leven al uitgevallen of getrokken. Doordat het materiaal verspreid op het terrein werd aangetroffen en niet gedateerd kan worden, is onduidelijk wie deze personen waren en waar zij in eerste instantie begraven waren. Een mogelijkheid is dat het hier gaat om de inhoud van tijdens verbouwings- en sloopwerkzaamheden in de kerk geruimde graven.

Het jaar 1574 was in ieder geval geen goed jaar voor de dominicanen. Alsof de pestepidemie nog niet genoeg geweest was, viel aan het einde van 1574 Den Haag opnieuw in handen van de opstandelingen. Dit keer was de inname van Den Haag echter definitief. De aanwezigheid van de dominicanen aan het Voorhout was niet langer gewenst.

Noten

6. Bouwhistorische gegevens gebaseerd op Van der Hoeve 1995.
7. Zie: Carmiggelt 1991, p. 20 nr. 3.8; Carmiggelt en Van Ginkel 1993, p. 22.
8. Mededeling ir. J.A. van der Hoeve.
9. De munten en penningen zijn gedetermineerd door drs. B.J. van der Veen van het Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet, Leiden.
10. Henkes 1994, p. 89 e.v.
11. Smit 1922, p. 56.
12. Met dank aan drs. F. Scholten, conservator middeleeuwse beeldhouwkunst Rijksmuseum Amsterdam.

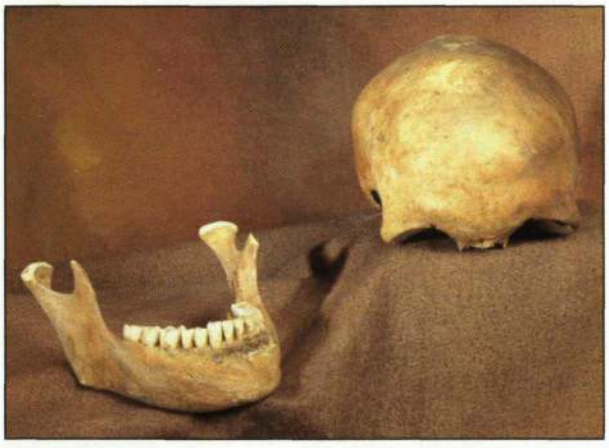

28. Fragmenten van menselijke schedels.

29. Deventer noodmunt uit 1578. Doorsnede 3,3 cm.

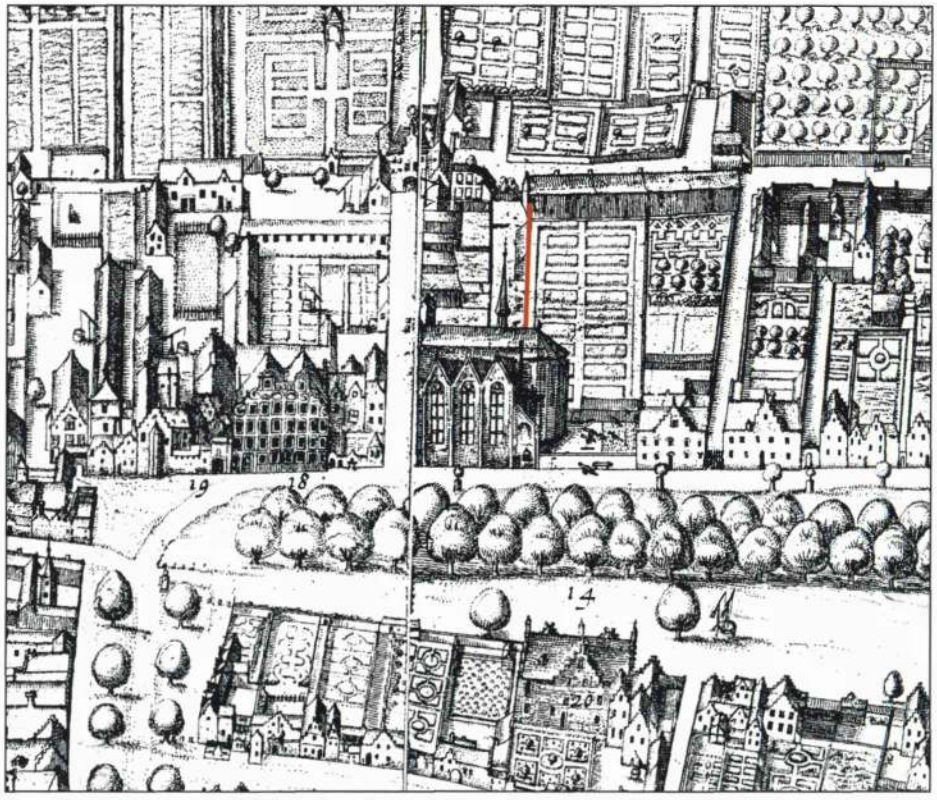

30. Detail van de kaart van Bos en Van Harn uit 1616 met de particuliere bebouwing op het voormalige kloosterterrein. (In rood de kloostermuur)

31. Witbakkend aardewerk uit het midden van de 17de eeuw.

Van klooster tot sociëteit

Na het vertrek van de monniken werden de klosterbezittingen overgenomen door de Staten van Holland. De woelige oorlogsdagen maakten het echter moeilijk om deze direct te benutten. Het beheer en gebruik van de kloosterbebouwing werd daarom ook overgelaten aan het bestuur van het dorp Die Haghe.[13] *In 1576 werden kloostergebouwen en bijbehorende tuin in bruikleen gegeven aan het St. Nicolaasgasthuis. De kloosterkerk zelf werd afgestaan aan het Heilige Geest-hofje en het Leprozenhuis.*

De onzekerheid en het komen en gaan van mensen in deze dagen worden treffend geïllustreerd door de vondst van een noodmunt uit Deventer ter waarde van vier stuivers. De munt is gedateerd: zij is geslagen op 30 oktober 1578 ten tijde dat de stad Deventer belegerd werd door de Staatse troepen onder leiding van Rennenberg. (afb. 29) Noodgeld werd uitgegeven op momenten dat de normale geldaanvoer, bijvoorbeeld als gevolg van oorlogsdreiging, stokte. Door aan andere munten of materialen een bepaalde geldwaarde toe te kennen kon het dagelijkse betalingsverkeer dan toch doorgaan. Zo gauw de geldaanvoer weer op gang kwam, kon men het noodgeld bij officiële instanties inwisselen tegen het vastgestelde bedrag. Om te voorkomen dat de noodmunt meer dan een keer werd ingewisseld werd de munt dan geklopt, dat wil zeggen onbruikbaar gemaakt door er, bijvoorbeeld, een deukje in te slaan. Opvallend is dat de gevonden munt niet geklopt is. Misschien behoorde zij toe aan een soldaat die uit Deventer moest vertrekken voordat hij haar kon inwisselen.

Men heeft in deze jaren allerlei plannen ontwikkeld voor een nieuw gebruik van de gebouwen van het klooster. Toch kon men uiteindelijk geen goede bestemming vinden. In 1583 besloot het bestuur van Den Haag daarom om tot afbraak over te gaan. De daarbij vrijkomende materialen konden verkocht worden en het geld gebruikt worden voor het herstellen van de oorlogsschade. Dit plan kon echter niet de goedkeuring wegdragen van de Staten van Holland die, als er toch gesloopt werd, het geld zelf ook konden gebruiken. De afbraak werd daarom stopgezet en de Staten namen het beheer weer op zich. Het grootste gedeelte van de hoofdgebouwen was toen echter al gesloopt. Alleen de buitenmuur van de eetzaal bleef gehandhaafd als tuinmuur. Aan het slopen van de bijgebouwen was men nog niet toegekomen. Deze werden tot in de 18de eeuw voor diverse doeleinden gebruikt.

Ook de kloosterkerk ontsnapte aan de sloop. De toenmalige gebruiker, het Heilige Geest-hofje, moest de kerk in 1588 wel weer afstaan aan de Staten van Holland. Deze waren als gevolg van een uitbreiding van de ruitercompagnie naarstig op zoek naar stallingsruimte voor de paarden. Een groter verschil met de oorspronkelijke bestemming van het gebouw was niet mogelijk. Waar eens de heilige mis werd opgedragen, trappelden enkele jaren later de paarden. Dit was evenwel van korte duur want een jaar later werd de kerk geschikt gemaakt om te gaan dienen als kanonnengieterij. Het gieten zelf vond plaats in het koor, terwijl het schip gebruikt werd voor het afwerken en opslaan van de kanonnen. Het koor zou tot 1675, met de verhuizing van de gieterij naar het nieuwe Landsgeschuthuis aan de Nieuwe Uitleg, deze functie behouden. Voor het schip van de kerk werd al eerder een nieuwe bestemming gevonden.
Als gevolg van religieuze geschillen was aan het begin van de 17de eeuw een scheuring opgetreden onder de hervormden. De zich afscheidende contra-remonstranten hadden echter niet de beschikking over een eigen gebedshuis en waren daarom gedwongen in eerste instantie hun heil buiten de stad te zoeken. In 1617 lieten zij hun oog vallen op de voormalige kloosterkerk. Hierbij werden zij gesteund door Prins Maurits die door het bijwonen van een eredienst in de kerk openlijk zijn instemming met het plan liet blijken. Met de inrichting tot protestants gebedshuis verkreeg de kerk een nieuwe functie die zij tot in deze tijd zou behouden. Vooral in de 17de en 18de eeuw vervulde de kerk een even voorname en belangrijke rol in het sociale en religieuze leven in Den Haag als de eeuwen daarvoor. Zo werd in 1660 Jacob Cats onder begeleiding van achttien rouwkoetsen en 40 witte flambouwen in de kerk bijgezet.

Het terrein dat was vrijgekomen door de sloop van de gebouwen rond het pandhof werd onderverdeeld in kleinere percelen en opnieuw bebouwd. Zo verrezen aan de westzijde van de voormalige kloostermuur particuliere woningen. Deze zijn afgebeeld op een kaart uit 1616. (afb. 30) Een beerput die op basis van het materiaal in het tweede en derde kwart van de 17de eeuw gedateerd kan worden, maakte deel uit van deze bewoningsfase. Het hieruit afkomstige materiaal betreft een verscheidenheid aan aardewerk en glas. (afb. 31) Onder het glaswerk bevinden zich een aantal flessen en drinkglazen. Flessen wer-

32. 17de-eeuwse wijnflessen, medicijnfles en drinkglas.

33. Babyskeletje uit de beerput.

den in de 17de eeuw in verschillende maten en vormen vervaardigd. Een van de typen die tijdens de 17de eeuw tot ontwikkeling kwam was de ronde wijnfles met smalle hals. Soms werd er op deze flessen een glaszegel aangebracht. Een dergelijke zegel werd vervaardigd door op de wand van de fles een grote en nog hete glasdruppel aan te brengen en deze vervolgens door middel van een stempel van een afbeelding te voorzien. Voor het aanbrengen van een dergelijk zegel konden verschillende redenen bestaan, bijvoorbeeld ter herkenning van de inhoud, het vastleggen van eigendom, of als logo van de maker. Een van de aangetroffen flessen heeft een glaszegel in de vorm van een Maltezer kruis. De betekenis van dit zegel is niet bekend. Voor het opbergen en vervoeren van andere vloeistoffen dan wijn kon gekozen worden uit flessen in een verscheidenheid aan vormen en maten. Een smalle en hoge fles van lichtgroen glas diende mogelijk voor de opslag van parfum of medicijnen. (afb. 32)

Een opmerkelijke vondst uit de beerput betreft het vrijwel volledige skelet van een drie tot zes maanden oude baby. (afb. 33) Aangezien de beerput op het terrein van de voormalige kloostergebouwen is gelegen zou het hier om een bij de aanleg van de beerput verspitte grafinhoud kunnen gaan. Gedurende de kloosterperiode functioneerde dit deel van het klooster echter als eetzaal. De aanwezigheid van een graf lijkt op die plek niet aannemelijk. Een andere mogelijkheid is dat het de inhoud van een elders op het terrein gelegen en geruimd graf betreft. Gezien de vrijwel volledige staat van het skelet is ook dit niet waarschijnlijk. Evenmin kan sprake zijn van een ongeluk. De kans dat een baby van drie tot zes maanden oud per ongeluk in een waarschijnlijk aan de bovenzijde afgesloten beerput beland, mag klein genoemd worden. De enige conclusie die overblijft is dat de laatste rustplaats van de baby doelbewust is uitgezocht. Op de vraag of de baby een natuurlijke dood gestorven is en daarna pas in de beerput is beland, kan geen antwoord gegeven worden.

De zijvleugel van het klooster, gelegen langs de Kazernestraat, werd na een kortstondig beheer door het St. Nicolaasgasthuis door particulieren in gebruik genomen. In het pand werd een waterput aangetroffen waarbij aan de onderzijde sprake was van een houten ton. Wanneer de put is aangelegd kon niet worden vastgesteld. Wel kon op basis van het materiaal in de vulling worden bepaald, dat de waterput in de eerste helft van

34. Faience bord.
Doorsnede 33 cm.

35. Faience plooischotel.
Doorsnede 24 cm.

36. Steengoed kannen uit
Duitsland.

de 17de eeuw buiten gebruik is geraakt en is opgevuld met afval. Onder het materiaal bevinden zich twee borden en een plooischotel van faience. (afb. 34 en 35)
De borden zijn voorzien van een beschildering in geel, bruin en blauw waarbij op de vlag een bloemenrand en in de spiegel een fabeldier is aangebracht. Ook de plooischotel is in een dergelijke stijl gedecoreerd. Deze manier van decoreren ontstond in de tweede helft van de 16de eeuw in Italië. Daar maakte men al in de 16de eeuw aardewerk dat aan onder- en bovenzijde voorzien was van een tinglazuur. Dit in tegenstelling tot het majolica dat in de tweede helft van de 16de en de eerste helft van de 17de eeuw in Nederland werd vervaardigd. Bij dit product is alleen de bovenzijde van het voorwerp voorzien van tinglazuur en is op de onderzijde loodglazuur aangebracht. Pas vanaf het einde van het eerste kwart van de 17de eeuw werd ook in Nederland aardewerk vervaardigd dat geheel voorzien was van tinglazuur. De voor dit aardewerk gebruikelijke term faience is afgeleid van de Italiaanse stad Faenza die al in de 16de eeuw bekend stond om de productie ervan. In Nederland was Delft in de 17de eeuw een belangrijk productiecentrum. Vandaar dat het ook wel aangeduid wordt met de naam Delfts aardewerk. De in de waterput aangetroffen faience borden en de plooischotel zijn waarschijnlijk in het tweede kwart van de 17de eeuw vervaardigd in Haarlem, waar net als in Delft in deze periode veel faience vervaardigd werd.

Aan de westzijde van het pand werd een tweede waterput aangetroffen. Op basis van de gebruikte baksteen dateert de aanleg ervan rond het begin van de 17de eeuw. De put was in de tweede helft van de 17de eeuw buiten gebruik geraakt. In de vulling van de put werden, onder andere, een pispot en een bord van roodbakkend aardewerk gevonden.

Achter de voormalige kloostervleugel bevond zich een beerput die vanaf het laatste kwart van de 16de eeuw tot aan het einde van de 17de eeuw in gebruik is geweest. Op basis van het metselwerk en de vulling kon worden vastgesteld dat de beerput drie gebruiksfasen heeft gekend. Tot de vondsten die tot de eerste fase in het laatste kwart van de 16de en het eerste kwart van de 17de eeuw gerekend kunnen worden behoren twee steengoed kannen die in Duitsland vervaardigd zijn. Zij zijn versierd door middel van stempels. (afb. 36) Een van de kannen is zeer groot en heeft op de wand medaillons in de vorm van wapenschilden. Een medaillon vermeldt het jaartal 1580 en een ander het jaartal 1584. Aan de onderzijde

37. Roodbakkend aardewerk. Datering 17de eeuw.

38. Twee 17de-eeuwse kandelaars. Hoogte 10 cm.

van het eerstgenoemde medaillon staat de tekst "Johans Freiher Her zo stattin in Pommeren GE". De twee laatste letters zijn de initialen van Gilles Emonts, een pottenbakker die in het laatste kwart van de 16de eeuw werkzaam was in het Duitse Raeren.
De tweede gebruiksfase beslaat de periode van 1625 tot 1675. Het materiaal bestaat uit een grote hoeveelheid aardewerk en glas. Het aardewerk betreft voor het grootste gedeelte dagelijkse gebruiksvoorwerpen die in rood- en witbakkend aardewerk zijn uitgevoerd. (afb. 37 t/m 40) Tot het aardewerk behoort ook een aantal majolica en faience borden. In de tweede helft van de 16de eeuw was onder invloed van immigranten uit de Zuidelijke Nederlanden in Holland de productie van majolica op gang gekomen. Door de kleurige versiering wist dit aardewerk al snel een grote markt te veroveren. Aan het begin van de 17de eeuw kregen de producenten echter te maken met de concurrentie van het verfijnder porselein uit China. Dit porselein werd in China speciaal voor de export vervaardigd en wordt ook wel *kraakwaar* genoemd. Dit naar aanleiding van het feit dat het eerste porselein dat in Nederland op de markt verkocht werd afkomstig was van buitgemaakte Portugese vrachtschepen die met de naam caracca of kraak werden aangeduid. Een porseleinen kom met een

39. Een 17de-eeuws komfoor. Hoogte 9,5 cm.

40. Verschillende 17de-eeuwse zalfpotjes. Hoogte 3,5 - 5 cm.

41. Kom van kraakporselein. Hoogte 11 cm.

42. Majolica borden met Chinese decoratie.

43. Majolica borden met decoratie in mengvorm.

44. Majolica borden met Hollandse motieven.

45. Majolica borden met geometrische motieven.

blauwe beschildering op binnen- en buitenzijde behoort tot deze vroege importen. (afb. 41)
In de hoop te kunnen profiteren van de toenemende populariteit van het porselein gingen sommige majolicabakkers al snel over tot imitatie ervan. De meest simpele manier bestond uit het kopiëren van de op het porselein gangbare blauwe beschildering. Zo is op enkele majolica borden sprake van een versiering die direct is afgeleid van porseleinen voorbeelden. Andere pottenbakkers trachtten de markt te beschermen door juist het eigen karakter van de majolicaproducten te benadrukken. Dit kon door het vermengen van Chinese met Hollandse motieven of door alleen gebruik te maken van Hollandse decors, zoals bloemen of geometrische patronen. (afb. 42 t/m 45) Daarnaast werd ook gezocht naar technische verbeteringen. Dit leidde in het tweede

46. Een faience overpot met Chinese motieven.

47. Faience borden met decoratie in mengvorm.

kwart van de 17de eeuw tot de productie van faience. Dit aardewerk is, in tegenstelling tot het majolica, aan beide zijden voorzien van een wit tinglazuur en benadert de uitstraling van het witte en fijne porselein.
Gedurende het tweede kwart van de 17de eeuw schakelden veel majolicabakkers dan ook over op de productie van faience. Ook op het faience werd daarbij gebruik

48. Faience borden met Hollandse motieven.

gemaakt van zowel Chinese motieven, mengvormen als geheel eigen ontwerpen. (afb. 46 t/m 48) Doordat de op het porselein afgebeelde Chinese symbolen in veel gevallen onbekend waren in Europa leidde het kopiëren ervan vaak tot foutieve overname of vereenvoudiging. Een illustratie hiervan vormt de inhoud van een nabij de beerput gelegen afvalkuil. Hierin werd een kraakporseleinen bord aangetroffen waarbij de achterzijde van de vlag onderverdeeld is in panelen met daarin een parelmotief omgeven door stippen. Bij enkele in dezelfde kuil aangetroffen faience borden is sprake van eenzelfde decoratie maar dan veel minder zorgvuldig uitgevoerd. De vakindeling met bijbehorende Chinese symbolen is verworden tot een slordig lijnenspel met stippen en cirkels. (afb. 49 en 50) Hoewel vanaf het tweede kwart van de 17de eeuw de vervaardiging van faience in Nederland op gang kwam vond in deze periode ook nog import uit Italië plaats. Een kom met een kleurrijke beschildering van grotesken op de binnenwand en de afbeelding van een cherubijntje in de spiegel is hier een voorbeeld van. (afb. 51)
Behalve aardewerk werd er in de beerput ook een grote hoeveelheid glaswerk aangetroffen, waaronder kelkglazen en een pasglas. (afb. 53) Dit laatste glas ontleent zijn naam aan de over het algemeen blauwe glasdraden die om de schacht van het glas gelegd zijn - de zogenaamde passen. Behalve als decoratie hadden de passen ook een

49. Onderzijde van een kraakporseleinen bord.

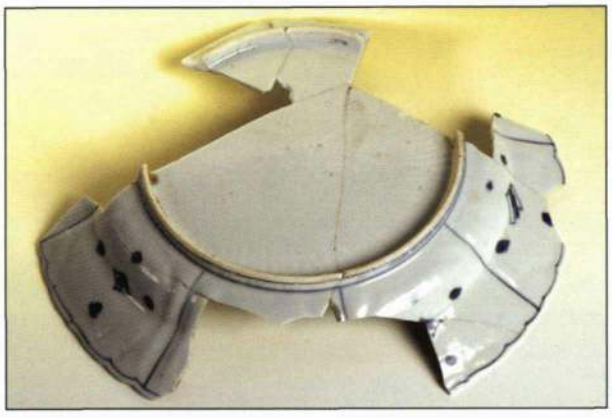

50. Onderzijde van een faience bord.

51. Faience kom met cherubijntje. Diameter 24,5 cm.

52. Slangenglas en kelkglas met knerrenversiering.

53. Pasglas. Datering 17de eeuw. Hoogte ca. 29 cm.

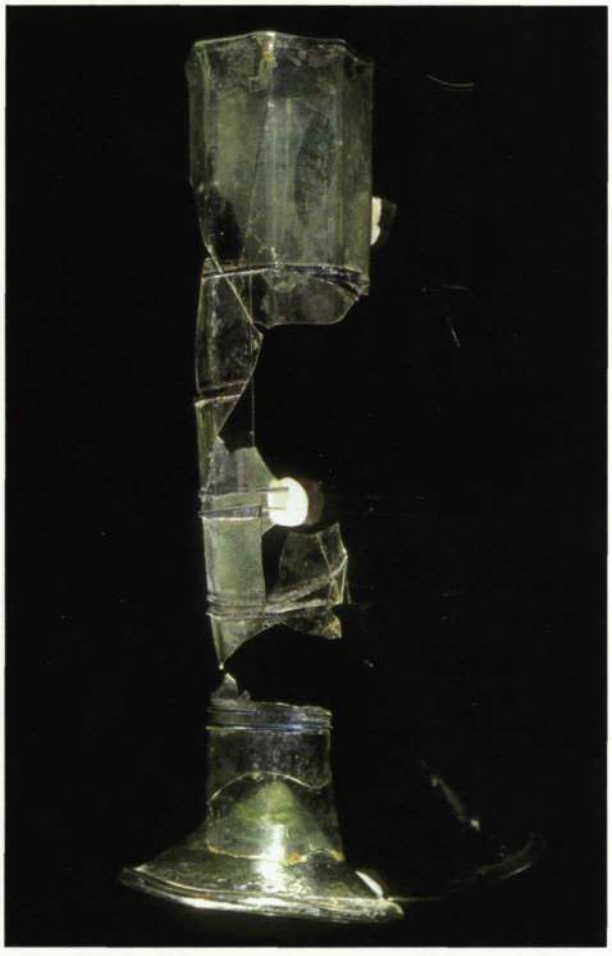

amusementswaarde. Het spel was om in een teug van pas tot pas te drinken. Als dit niet lukte moest doorgedronken worden tot de volgende pas. Dronkenschap was veelal het gevolg. Onder de kelkglazen bevinden zich twee exemplaren die rijk versierd zijn. Een daarvan betreft een zogenaamd slangenglas. De stam bestaat uit een samengestelde glasdraad die zich als een slang om het glas wikkelt. Een ander exemplaar heeft een kelk die aan de onderzijde versierd is met uitgeknepen glasdraden. (afb. 52)
De laatste gebruiksfase van de beerput dateert uit de tweede helft van de 17de eeuw. Majolica komt in deze

55. Faience vrouwenfiguur.
Hoogte 9,5 cm.

54. Faience zoutvaatjes.
Diameter 9,5 cm.

fase nauwelijks voor. Wel is er sprake van een aantal faience borden. De meeste exemplaren zijn echter onversierd. Twee kleine bordjes of schaaltjes die alleen aan de bovenzijde voorzien zijn van tinglazuur hebben waarschijnlijk gediend als zoutvaatjes. (afb. 54) Tot het weinige beschilderde faience behoort een beeldje in de vorm van een vrouwenfiguur. De vrouw is gekleed in een lange mantel met bijbehorende muts. (afb. 55)
Van messing is een kandelaar, opgebouwd uit een rond schaaltje met in het midden een kaarsenstandaard. Aan het schaaltje is een platte, licht gebogen steel bevestigd die aan het uiteinde voorzien is van een ophangoog. (afb. 56)

Gezien de dateringen van het materiaal uit de laatste gebruiksfase van de beerput raakte deze voor het einde van de 17de eeuw in onbruik. Mogelijk hangt dit samen met het gegeven dat het pand waartoe de beerput behoorde in 1685 door Charlotte de Dangeau werd ingericht om te dienen als sociëteit voor jonge vrouwen van Hugenoten afkomst. Een tweede mogelijkheid is dat het in onbruik raken van de beerput in verband gebracht moet worden met een andere gebeurtenis. Nabij het pand werd rond 1629 door de Staten van Holland een

56. Messing kandelaar.
Doorsnede schaal 11,5 cm.
Hoogte 2,2 cm.

opslagplaats voor kruit en andere ammunitie gebouwd. Met een doffe dreun vloog dit kruithuis in 1690 met zo'n geweld de lucht in dat niet alleen het pand zelf, maar ook de omliggende huizen en zelfs de kloosterkerk zwaar beschadigd werden. De ontploffing was veroorzaakt door een onvoorzichtigheid van de commies Van der Smaling, die ook huisschilder was. Voor het bereiden van verf had hij een pot met olie op het vuur gezet. De pot kookte over en brandende olie verspreidde zich over de vloer. Tot overmaat van ramp had men net de vorige dag enige vaten met buskruit naar binnen gerold, waarbij wat van dat gevaarlijke goedje op de vloer terecht was gekomen. Het gevolg laat zich raden.
De Riemer beschrijft deze ramp als volgt:
"Dit kruithuis, voorzien van eenige ponden buspoeder, mitsgaders bomben en granaaten, is den 3 november 1690 op den middag tusschen twaalf en een uuren, by ongeluk in de lugt gesprongen, met sulk een afgrysselyk gedruis en geweld, dat de gansche Haag schudde en beefde, werdende de slag eenige uuren ver, en zelfs in de meeste nabygelegene steden, gehoort [...]. Deerlyk zagt 'er hier uit, 't gansch gebouw was 't onderste boven gekeert en in eenen puinhoop verandert. Geenen kleinen ramp leed door dezen slag de Klooster-kerk, en de daar by en ontrent staande huizen en gebouwen, zoo aan glazen, daken en schoorsteenen, ja zommige vrouwties zagen met bedrukte oogen aan den val en vernieling van 't beste haares huisraad, en wel inzonderheid het porcelein daar die sexe in Holland zeer op verzot en verslingert is, 't geen door 't gedreun van boven neder aan stukken viel." [14]
De kans is groot dat hierbij ook de tussen het kruithuis en de kerk liggende voormalige kloostervleugel beschadigd werd. Reparaties kunnen dan tot een andere indeling van het gebouw hebben geleid. Zo bevinden zich onder het materiaal enkele brokken bewerkt natuursteen die op basis van de uitvoering gezien kunnen worden als stukken van deur- of raamlijsten. Dit zijn dan de stille getuigen van de schade die werd aangericht door de ontploffing van het kruithuis.

Noten

13. Stal 1989, p. 112.
14. De Riemer 1780, p. 714.

57. 16de-eeuwse kelder in het pand Lange Voorhout nummer 8. Rechts een kaarsnis en een dichtgezette doorgang met sporen van een trap.

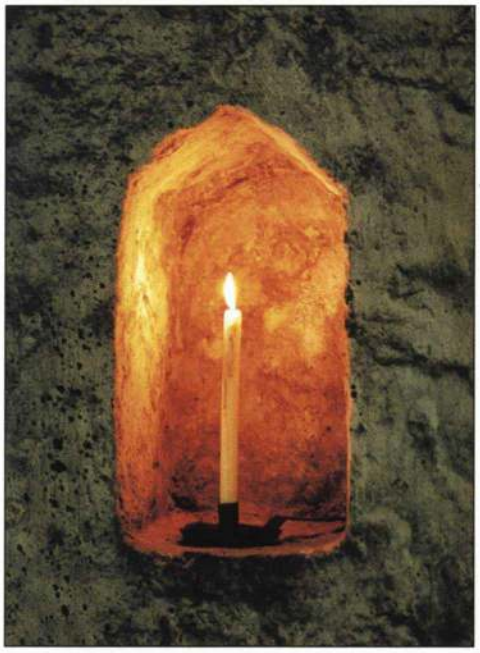

58. De kaarsnis met de kandelaar van afb. 56 (p. 30).

59. Portret van Maria Duyst van Voorhout. Kopergravure door Pieter Willem van Megen uit 1780.

Bewoning aan het Lange Voorhout

Het Voorhout en de Vijverberg met haar statige huizen en flaneerpromenades waren eeuwen lang het centrum van het Haagse societyleven. Het waren geliefde woonlocaties voor hofdignitarissen en hoge bestuursambtenaren, gezanten en aristocraten. Het pand Lange Voorhout 8 en zijn bewoners passen in dat beeld.

De ontwikkeling van het pand Lange Voorhout 8 is mogelijk in de 15de maar zeker in de 16de eeuw begonnen met een bescheiden gebouw op de hoek van het Lange Voorhout en de Kleine Kazernestraat.[15] In 1583 en 1586 wordt een aantal percelen op het voormalige kloosterterrein aangekocht door Adriaen Duyck die rekenmeester was bij de Hollandse Rekenkamer der Domeinen. In het huidige pand zijn een aantal kelders te zien die tot het 16de-eeuwse woonhuis hebben behoord. (afb. 57 en 58)
Tussen 1591 en 1594 ging het pand over in de handen van de Staten van Holland waarna het in 1603 verkocht werd aan de secretaris van diezelfde Staten, Adriaen Gijsbrechts Duyck. Niet veel later verkocht deze het weer aan zijn broer Anthonie Duyck. Tijdens diens bewoning werd het huis flink uitgebreid. Ongetwijfeld hingen deze verbouwingen samen met de toenemende status van de eigenaar. In 1619 was Anthonie Duyck raadsheer en twee jaar later zelfs raadspensionaris van de Staten van Holland. Hij was verder een zeer bemiddeld man en behoorde tot de groep van rijkste Hagenaars.
De eerste uitbreiding van het pand werd gevormd door een tegen de westzijde aangebouwd zijhuis. De westzijde van dit zijhuis lag tegen de zijgevel van het in 1618 gebouwde huis voor de meestergeschutgieter van de in de kerk gevestigde kanonnengieterij. Een tegen de achtergevel van het zijhuis geplaatste beerput behoort waarschijnlijk tot deze fase.
In 1623 werd het huis verder uitgebreid door aankoop van een aangrenzend perceel met huis aan de Kleine Kazernestraat. Het pand lange Voorhout 8 bestond toen uit twee voorhuizen en een achterhuis. Op het erf stonden verder ook nog een stal en een koetshuis. Een grote beerkelder ten westen van het achterhuis behoort waarschijnlijk tot deze tweede uitbreidingsfase. Deze beerkelder kende een zeer lange gebruiksduur en was met zeer veel afval gevuld.
Na de dood van Anthonie Duyck ging het huis over aan zijn oudste dochter, die het wegens geldgebrek al spoedig moest verkopen. In 1649 worden de huizen overgenomen door de buurman, raadsheer Doubleth. Deze verhuurt het bezit evenals de volgende eigenaresse, zijn dochter Cornelia. Op haar beurt erft haar dochter Maria Duyst van Voorhout in 1674 het huis. (afb. 59) Na een tweede huwelijk van Maria met de heer Frederik Adriaan, baron van Reede, vrijheer van Renswoude, heer van Emmikhuysen en Bornewal, gaat het echtpaar ergens na 1685 en voor 1700 zelf in het huis wonen. Frederik was afgevaardigde van de adel in de Staten-Generaal. Maria was een societydame die "salon" hield op een vaste ontvangstdag. Het was een dame die veel voor Den Haag heeft betekend omdat zij met haar aanzienlijk vermogen, dat bij haar dood 2 miljoen bedroeg, een aantal stichtingen heeft opgericht voor beroepsopleidingen voor begaafde weesjongens. In 1712 verhuist het echtpaar naar de Lange Vijverberg. De huizen worden aangehouden en deels verhuurd. In 1730 vertrekken ze uit Den Haag en wordt het huis gebruikt als pied-à-terre. Het is niet duidelijk welke delen door het echtpaar worden gebruikt. Het huis bestaat dan uit twee separate woningen en een achterhuis. De huurders waren ook mensen van aanzien: een diplomaat en een afgevaardigde van de Staten-Generaal. Bij het overlijden van Maria in 1754 gaat het huizencomplex naar haar achternicht Petronella van Slingelandt. In 1755 koopt Leonard Steffen, baron van Creutznach het van haar. De baron verbouwt het pand en richt het uitbundig in. Twee jaar later verkoopt hij de boel weer tegen een aanzienlijk hoger bedrag. Bij deze verkoop waren veel meubelen inbegrepen, maar ook door de verbouwingen was de waarde van het complex verhoogd. In deze periode is vermoedelijk een extra verdieping aangebracht en zijn beide voorhuizen samengevoegd achter een voorgevel.

Beerputten met een rijke inhoud

Gedurende de 17de eeuw en de eerste helft van de 18de eeuw kende het pand dus een verscheidenheid aan voorname bewoners. Een deel van hun afval werd opgegraven. Wat we ons moeten realiseren is dat een belangrijk deel van kapotte huisraad niet in de beerput werd gegooid. Voorwerpen van metaal werden bijvoorbeeld vaak gerepareerd of omgesmolten. Vanwege de onduidelijkheden die er bestaan over de huurders en de lange gebruiksduur van een aantal beerkelders, is het meestal niet mogelijk om het afval met zekerheid te koppelen aan de ons bekende eigenaars en gebruikers. Het materiaal is desondanks van groot belang voor het vergaren van kennis over het consumptiegedrag van rijke Hagenaars.

60. Roodbakkend aardewerk uit de put van Duyck. We zien hier een testje, twee grapen, een komfoor en een steelgrape.

61. Kraakporseleinen bord, waarschijnlijk bestemd voor de Turkse markt. Diameter 21,5 cm.

De beerput van Anthonie Duyck

De beerput is in een hoek tussen twee muren gebouwd, namelijk de oostgevel van het huis van de meestergeschutgieter en de achtergevel van het zijhuis dat in 1620 aan het oudste woonhuis Lange Voorhout 8 werd toegevoegd. De achtergevel is bij verbouwingen later inpandig geworden. Onder in de put lag een beerlaag met daarboven een puinlaag waarin zich ook een fragment menselijk bot bevond. Bij het dichtgooien van de put is kennelijk zand gebruikt van een locatie waar zich eertijds een graf bevond. De beerlaag is met de hand verwijderd en gezeefd. In de put is waarschijnlijk geen etensafval weggegooid. Het afval bestaat uit ontlasting en kapotte en afgedankte voorwerpen.
Op basis van het materiaal kan de beerput in het tweede en derde kwart van de 17de eeuw gedateerd worden met een mogelijke uitloop in het vierde kwart van de 17de eeuw.
Het aardewerk bestaat uit twintig voorwerpen van rood- en witbakkend aardewerk, faience en porselein. (afb. 60) Er zijn opvallend veel zalfpotten en er is weinig kookgerei gevonden. Testjes en komforen van roodbakkend aardewerk werden met houtskool gevuld. Op komfoortjes konden schotels warm gehouden worden. Testjes stonden ofwel in een voetstoof of ze stonden op tafel als permanent brandende aanstekers. Onder het porselein bevinden zich twee uitzonderlijke stukken. Het betreffen een zogenaamde voetkop en een bord. De technische uitvoering van het bord vertoont sterke overeenkomsten met die van kraakporselein.[16] (afb. 61) Er is echter een opvallend verschil: de toegepaste decoratie wijkt af van de standaardmotieven op het kraakporselein dat voor de Europese markt bedoeld was. De spiegel is gedecoreerd met vissen terwijl de vlag voorzien is van afwisselend vlinders en bloemen. Op de achterzijde van de vlag zijn takken geschilderd. Mogelijk betreft het hier kraakporselein dat specifiek voor de Turkse markt geproduceerd werd. De symmetrie van de decoratie wijst in deze richting.[17] Het bord vertoont geen gebruikssporen en is vermoedelijk alleen als sierobject gebruikt. De voetkop is eveneens voor de sier gebruikt.

62. Voetkop van porselein. Hoogte 8,5 cm.

63. *Verschillend glaswerk uit de put van Duyck.*

64. *Vier roemers. Hoogte 10,5 - 14,5 cm.*

De kop heeft een kelk met een uitgebogen rand en staat op een lange stam. De decoratie laat een Chinese theeceremonie zien. (afb. 62) Dergelijke voorwerpen zijn zeldzaam. Uit Haarlem is een identiek exemplaar bekend dat in het tweede kwart van de 17de eeuw gedateerd wordt.[18] Koppen op hoge voet werden in China speciaal op bestelling vervaardigd. Een vermelding van een dergelijke bestelling komt voor in een VOC-dagregister uit 1637.[19]
Er is een aantal kleipijpen gevonden, waarvan één tot de groep oudste pijpen behoort. Deze eerste pijpen, uit de periode 1580-1620, hebben een zeer kleine kop en een korte steel. Na 1620 raakt het roken in de mode en worden de pijpenkoppen geleidelijk aan groter en de stelen langer.[20] De twee andere pijpen uit deze beerput dateren uit de periode 1660-1675. De pijpen hebben een gepolijst oppervlak en zijn vanwege hun hoge kwaliteit gemerkt op de hiel.

Uit de glasscherven zijn minimaal 38 voorwerpen gereconstrueerd. (afb. 63) Daarnaast zijn er ook vele scherven van vensterglas gevonden. De roemers, die op een enkele na van een hoge kwaliteit groen glas zijn gemaakt, zijn vermoedelijk in Duitsland geproduceerd. Ze hebben alle een gewonden voetring en een stam versierd met noppen. (afb. 64) De vorm van de noppen

65. Schaal met ribben. Diameter 15 cm.

66. Vaasje van melkglas. Hoogte 16,5 cm.

67. Flacon (13 cm hoog) en parfumflesjes.

varieert. Een exemplaar heeft doornnoppen. Deze versiering verdween na 1650 en werd volledig vervangen door braamnoppen. Een roemer is van smaragdgroen glas en heeft een versiering van gladde noppen.
De overige wijnglazen behoren tot het *à la façon de Venise*-sodaglas. Ze werden naar Venetiaans voorbeeld gemaakt. Aan het eind van de 16de eeuw immigreerden Italiaanse glasmeesters vanuit de Zuidelijke Nederlanden naar de Noordelijke Nederlanden en brachten daar de productie op gang van dunwandig en kwalitatief goed glas. De daarbij gebruikte vormen waren afgeleid van luxe Italiaanse voorbeelden. Ook in Den Haag is dergelijk glas geproduceerd. Vanaf 1670 stond er een glasfabriek aan de Dunne Bierkade. In hetzelfde jaar neemt de stichter Hendrick Heuck Italiaanse werknemers in dienst. Hij sluit een arbeidskontrakt met ene Zuane Ongaro, "mr. des artifices de cristal". Ongaro zal met zijn twee knechten een jaar lang glasblazen in de fabriek van Heuck. De werktijden zijn lang: vijftien uur per dag en zes dagen in de week.[21]

Ook de lage bekerglazen uit deze beerput behoren tot het glaswerk *à la façon de Venise*. Een aantal heeft een versiering in de vorm van lichte horizontale ribbels die in de bodems als cirkels zijn voortgezet. (afb. 63 linksonder) Bekers met een dergelijke reliëfdecoratie werden in een mal geblazen. Een bestellijst uit 1667-1672 van een Londense glashandelaar bestemd voor een Italiaanse glasblazer laat een tekening van dergelijke bekers zien.[22] Een aantal bekers is versierd met een netwerk. Deze decoratie ontstond door uitblazen in een mal, of door een methode waarbij opgelegde glasdraden paarsgewijs werden samengeknepen. De glasdraden hebben boven het netwerk de vorm van ribben die bij de rand naar links of rechts afbuigen. Veel voorkomend in 17de-eeuwse vondstcomplexen zijn de zogenaamde knobbelbekers. Knobbelbekers werden in een mal met een stervormige bodem en een patroon van verspringende rijen knobbels geblazen. Door de beker uit de mal te nemen en daarna opnieuw uit te blazen werden de ronde knobbels vervormd tot traanvormige knobbels.[23]

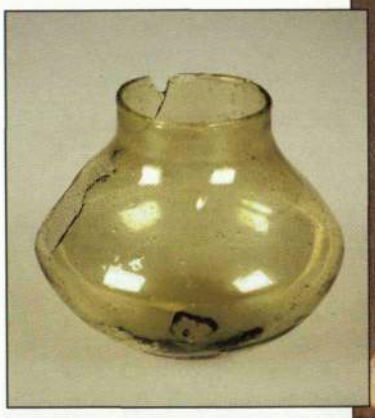

68. Kopglas. Hoogte 5,3 cm.

69. "De kopster". Schilderij van Quiringh Gerritsz. Brekelenkam (ca. 1620 - 1668).

Knobbelbekers werden voor het eerst door Italiaanse glasblazers in de Zuidelijke Nederlanden vervaardigd. Het in de beerput aangetroffen exemplaar staat op drie blauwe braamnoppen. Een andere beker van bijzonder helder glas is versierd met een rondom het bovenste deel van het glas gewonden witte glasdraad en staat op drie witte braamnoppen.
Een vrijwel complete schaal is vervaardigd van kleurloos glas en versierd met een ribpatroon. (afb. 65) De schaal is in een vorm geblazen en de ribben lopen vanaf het pontilmerk over de bodem naar de omgeslagen rand toe. Waarschijnlijk zijn dergelijke schalen afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden.[24]
Enkele sierflacons en een aantal gave kleine flesjes hebben mogelijk cosmetica of geurwater bevat. (afb. 67) Er was in die periode nog meer dan nu een behoefte om geurtjes te maskeren. Een echte badcultuur ontstaat pas veel later. Als iemand zich al waste dan betrof het waarschijnlijk alleen de handen en het gezicht.[25]
Verder zijn nog twee bijzondere glazen voorwerpen aangetroffen. Er is een vaasje van melkglas waarop blauwe glasstukjes zijn gestrooid die gedeeltelijk zijn versmolten met de ondergrond. (afb. 66) De opgestoken standvoet, de twee kruloren en de hals zijn onversierd. Dergelijk glaswerk kwam gedurende de hele 17de en het begin van de 18de eeuw voor.[26]
Het tweede voorwerp betreft een kopglas. (afb. 68) Dergelijke glazen werden vanaf de Oudheid tot in deze eeuw gebruikt om bloedblaren te trekken. De open kant werd op de huid geplaatst en de andere zijde werd verhit. Door het ontstane vacuüm werden bloedblaren getrokken. Deze werden vervolgens met een mesje geopend. Men ging ervan uit dat het onttrekken van bloed aan het lichaam een gunstige invloed had. (afb. 69) Tegenwoordig worden kopglazen weer gebruikt door onder andere Cesar-therapeuten, niet om blaren te trekken maar om spieren te verwarmen. Bij deze glazen wordt vacuüm bereikt door het knijpen in een rubberen bol die aan het glas is bevestigd.

70. Versiersels van glas en git. Waarschijnlijk onderdelen van een bruidstooi.

71. Voorhoofdsnaald. Lengte 9,5 cm.

De meest intrigerende vondst is samengesteld uit textiel, metaal, glas en git. Er zijn ronde zwarte glazen kralen, langwerpige gitkralen met dubbele doorboring, schijfjes doorschijnend geel glas en een zijden draad met een glazen oogje. Een aantal glazen fragmenten is rond koperdraad gevormd: een zwarte en een witte glasdraad met daarop witte of zwarte glasschijfjes. Het meest gecompliceerde onderdeel bestaat uit een miniatuur wagenwiel van wit glas met daarop vastgemaakt een spiraal van wit glasdraad (rond koperdraad) met een opstaande rand die versierd is met zwarte puntjes. Het is slechts vijftien millimeter lang. Bij het glas en voor een deel eraan klevend zijn kleine stukjes textiel en dunne koperen ringetjes gevonden. Het geheel is, met uitzondering van de kralen, zeer fragiel. (afb. 70) Het gaat hier waarschijnlijk om de restanten van een bruidstooi. Tot in de 19de eeuw werden bruidskroontjes, -kransen, -ceintuurs en bruidegomscorsages versierd met spiegeltjes, imitatie edelstenen en glazen voorwerpjes. In archeologische contexten komen dergelijke voorwerpen nauwelijks voor.

Een compleet sieraad van messing was waarschijnlijk verzilverd. Het is een voorhoofdsnaald, een haarspeld die met de punt onder het haarkapje in het haar werd vastgestoken. Het andere uiteinde stak uit en heeft een opening waaraan een hangertje was bevestigd. (afb. 71) Dergelijke spelden waren in Amsterdam in de mode tussen 1610 en 1630.[27]

In de put zijn een aantal kalkbrokken gevonden. Kalk werd aan beerputten toegevoegd om hygiënische redenen. Het zal in ieder geval de stank hebben beperkt.

Bij botanisch onderzoek van de beerlaag zijn allerlei pitten gevonden die via de ontlasting in de put terecht zijn gekomen.[28] We krijgen daarmee inzicht in een deel van het voedingspatroon. Er zijn vooral vruchten aangetoond: vijg, bosaardbei, framboos, druif, appel en aalbes. Er zijn enige tienduizenden pitjes van bosaardbei of grote bosaardbei gevonden. De soort die nu het meest gegeten wordt, bestond toen nog niet. Hij werd in de 18de eeuw ontwikkeld uit de kruising van een Zuid- en een Noord-Amerikaanse soort. Bij de consumptie van verse aardbeien en van jam worden de pitjes meegegeten. De hoeveelheid aardbeipitjes (circa 30.000 stuks) uit deze beerkelder is in vergelijking met andere locaties in Nederland hoog. Als we echter de hoeveelheid delen door het aantal per aardbei (150-300) zijn de aantallen wat minder spectaculair.[29] Bij stuifmeelonderzoek zijn een aantal graansoorten aangetoond, waaronder boekweit en haver. Boekweit is niet geschikt als broodgraan. Het werd daarom tot een brij gemalen of voor pannenkoeken gebruikt. De gebruikers van deze put aten alleen graanproducten van zeer fijn gemalen en goed gezuiverd graan zonder kafresten. Dit is nogal uitzonderlijk. Bij de meeste onderzoeken van beerlagen worden namelijk grote hoeveelheden kaf gevonden en ook veel onkruiden die tegelijk met het graan zijn geoogst. Deze ontbreken hier geheel. Vermoedelijk waren de zuivere graanproducten dan ook stevig aan de prijs. Voedingsmiddelen waarvan men het blad gebruikt, worden bij voorkeur geoogst in een stadium dat de planten nog geen zaden hebben. Daardoor worden er zelden groenten- en kruidenzaden gevonden. Dit is ook bij deze put het geval. Er zijn alleen maar enkele zaden van gekweekte postelein gevonden. Verder zijn via pollenonderzoek kervel, peterselie, kruidnagel en tuinboon aangetoond.

Samenvattend kan worden gezegd dat de vulling van de beerput bijzonder is, allereerst vanwege een aantal bijzondere porseleinen en glazen voorwerpen, maar ook door het accent dat zowel bij het glas als bij het aardewerk ligt bij de cosmetische of medicinale functie van de voorwerpen. Het lijkt daarmee niet op afval uit een beerput in de nabijheid van een keuken, maar eerder behorend bij een woonvertrek. Het luxe karakter van de inhoud van de put wordt ook nog eens door het gebruik van goed gezuiverd graan bevestigd.

De beerkelder naast het achterhuis

Deze bijzonder rijk gevulde beerkelder was gesitueerd aan de achtergevel van het hoofdgebouw van het pand Lange Voorhout 8. Aan de oostzijde van de beerkelder bevond zich een beergoot die waarschijnlijk verbonden was geweest met het achterhuis aan de Kleine Kazernestraat. Dit achterhuis vormde oorspronkelijk een aparte woning die in 1623 werd toegevoegd aan het dubbele voorhuis aan de Lange Voorhout. Vanuit het rechter voorhuis is er tevens aanvoer van beer geweest. De beerkelder had een omvang van 3,5 bij 3,5 meter. Bovenin bevond zich op een aantal planken een dunne humeuze laag die veel lakzegels, enkele porseleinen kopjes en schoteltjes en weinig andere vondsten bevatte. Lakzegels werden gebruikt om brieven te sluiten. De tientallen exemplaren die in de bovenste vulling werden aangetroffen zijn over het algemeen fragmentarisch. Uitzondering vormen enkele alliantiezegels van de families De Rhoer en Metelerkamp, die in of na 1767 zijn te dateren. Metelerkamp bekleedde verschillende functies in het stadsbestuur van Gouda. (afb. 72). Op grond een zegel van het Koninkrijk Holland is de sluitdatum van deze laag in 1810. (afb. 73) Onder de planken lag een bruine korrelige laag met veel vondsten, die overging in een wat zandiger laag. Een precieze scheiding tussen de lagen was slechts ten dele te constateren. De vondsten uit de lagen onder de planken en uit de beergoot dateren uit het tweede kwart van de 17de eeuw tot het eerste kwart van de 18de eeuw. Helemaal onderin is een kam van (walrus?) ivoor aangetroffen die door de eigenaar aan beide kanten gemerkt is. Als de opschriften achter elkaar worden gezet leest men: CLAUDIUS DE GLAR. De eigenaar van de kam is misschien Claude de Glarges (ca. 1530 - ca. 1610) geweest, die onder andere secretaris was van de Hoge Raad in Holland. (afb. 74. a en b)

In de historie van de bewoners dateert het materiaal onder de planken in de periode waarin de familie Duyck hier woonde en de daarop volgende periode met Maria Duyst van Voorhout. Het materiaal op de planken dateert in de periode van het logement van Gouda tot aan de vestiging van het Magazijn van Geneesmiddelen (zie pag. 49).

Bij het uitgraven van de beerkelder bleken er duidelijke verschillen te bestaan tussen de bovenste en de onderste laag. Onderin was faience de belangrijkste aardewerksoort en waren er maar enkele scherven porselein. Bovenin waren de aardewerksoorten in volgorde van voorkomen: porselein, faience, witbakkend en roodbakkend aardewerk. Dit is te verklaren door de opkomst van porselein vanaf het eind van de 17de eeuw. In de 18de eeuw waren porseleinen kopjes, schotels en borden ruim verspreid onder grote delen van de bevolking.

72. Een alliantiezegel met links het wapen van het geslacht De Rhoer en rechts dat van het geslacht Metelerkamp. Gezien de combinatie moet dit het zegel zijn van Alexander Hendrik Metelerkamp en Anna Elisabeth de Rhoer, die in 1767 te Gouda trouwden. Alexander bekleedde verschillende officiële functies in de stad Gouda, waaronder die van burgemeester.

73. Lakzegel van het Koninkrijk Holland (1806-1810).

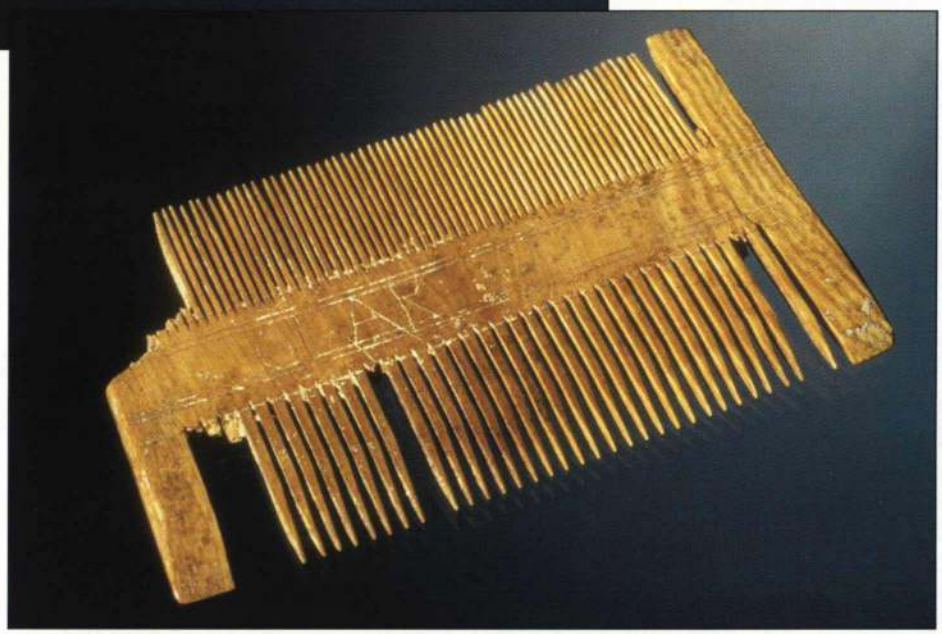

74. a en b. Ivoren kam met inscriptie: CLAUDIUS DE GLAR. Lengte 9,5 cm.

75. Rood- en witbakkend aardewerk. Datering 17de eeuw.

76. Faience aardewerk.
Datering: 17de eeuw.

77. Pijpaarden patacons.
17de eeuw.
Lengte 4,5 en 7 cm.

Het was toen dus geen luxe-artikel meer. Er werden minimaal 95 voorwerpen van aardewerk geteld. (afb. 75) Als er naar de functie wordt gekeken valt op dat er nauwelijks aardewerk voor de bereiding van voedsel aanwezig is. Het grootste deel is tafelgerei. Een mogelijke verklaring voor de geringe hoeveelheid kookgerei is dat er in de welgestelde milieus op grote schaal in metalen kookpotten werd gekookt.
Het roodbakkend aardewerk bestaat uit gewoon lokaal of regionaal aardewerk en uit één voorwerp dat over een grotere afstand is getransporteerd. Het gaat om twee fragmenten van een Italiaanse kom die in de *marmorizzazioni*-techniek versierd is. De versiering is een marmerachtig patroon in rode en gele slib dat met een heel heldere laag loodglazuur is bedekt. Bij deze opgraving zijn nog enkele Italiaanse stukken opgegraven, maar het blijven nog steeds zeldzaamheden in Den Haag. In Amsterdam komen ze vaker voor in vondstcomplexen uit het eind van de 16de en het begin van de 17de eeuw.[30] Bij het witbakkend aardewerk vallen de blakers op. Deze hebben een kaarsenhouder met een gleuf. Bij enkele blakers is er op de schotel een houder voor een dover. Ze staan op drie pootjes en kunnen worden aangevat aan een geknepen steel. De belangrijkste groep is die van het faience dat grotendeels uit eenvoudige witte borden bestaat. De vorm is waarschijnlijk gebaseerd op de veel duurdere tegenhangers van tin. (afb. 76) De versierde borden zijn met blauwe florale motieven beschilderd. De theekopjes zijn versierd met florale of geometrische motieven.
Het porselein uit de onderste laag bestaat uit enkele fragmenten van dunwandige kopjes. Het porselein uit de bovenkant van de vulling is dikker uitgevoerd en dateert uit de 18de eeuw. Het bestaat uit kopjes en schoteltjes, borden, en schalen. Het drinken van thee was zeer populair in de 18de eeuw. Eén van de kopjes is een slag groter dan de anderen en is waarschijnlijk voor het drinken van koffie gebruikt.
Vermeldenswaard zijn verder drie pijpaarden patacons met de voorstelling van het Christuskind. (afb. 77) Tweemaal is hij voorgesteld als bakerkind en eenmaal als kind met een rijksappel in de handen en een kruis rond de nek. Patacons werden op hoogtijdagen in de 17de en vroege 18de eeuw geplakt op broden en koeken. In Den Haag komen ze veelvuldig in deze vorm voor.

Niet eerder werd er in één Haags vondstcomplex zoveel glas gevonden. Om een indruk te geven: 43 kelkglazen, 54 bekerglazen, 19 flessen en 22 andere glazen voorwerpen.
De meerderheid van de kelkglazen bestaat uit *à la façon de Venise* geblazen dunwandige glazen. (afb. 78)
Alle zijn van kleurloos glas. Het meest voorkomende type heeft een omgeslagen voet en een balusterstam die door een manchet wordt gescheiden van de kelk. Een variant hierop is een kelkglas met een vierlobbige knoop. Dit type was populair in de tweede helft van de 17de eeuw. Ook sigaarvormige holle stammen komen voor. De glasblazers hadden verschillende stammen op voorraad waar zij dan de gewenste kelkvorm op vastmaakten. Bij de kelkvormen kan een onderscheid gemaakt worden in een zuiver konische, een konische

78. Eenvoudige kelkglazen. Datering: 17de eeuw.

80. Links een kelkglas met ribbenversiering (hoogte 14 cm), rechts een kelkglas met "vetro a fili"-versiering.

79. Kelkglazen met een netwerkpatroon. Datering: 17de eeuw.

met een afronding aan de onderzijde en een bokaalvorm. Kelkglazen met een dunne bodem worden in de eerste helft van de 17de eeuw gedateerd, terwijl dikkere kelkbodems in de tweede helft van die eeuw prevaleerden. De netwerk- en de verticale ribbenpatronen die beide voorkomen op enkele bekerglazen zijn ook op een paar kelkglazen toegepast. (afb. 79)
Eén kelkglas heeft een decoratie in *vetro a fili*-techniek. De holle stam en de voet zijn daarbij versierd met witte glasdraden die een tweede laag vormen tegen de kleurloze binnenlaag. (afb. 80) Een ander kelkglas wordt ook wel een slangenglas genoemd. De stam is gevormd uit een getorste staaf die is opgebouwd uit kleurloze en witte glasdraden. De slangendraden eindigen in blauwe braamnoppen. Bijzonder fraai van uitvoering is een kelkglas waarvan de balusterstam versierd is met leeuwenmaskers en dat vermoedelijk verguld was. De kelk is aan de onderzijde bolvormig en versierd met knerren in reliëf met daarboven een ribbel.[31] (afb. 81)
Een ander aangetroffen type heeft een dunne massieve stam die geleidelijk overgaat in een konische kelk. Dit type was populair in de eerste helft van de 18de eeuw. Deze glazen werden ook in een dikkere en lompere uitvoering gemaakt, waarvan we een aantal voorbeelden hebben. Een kelkglas van Engels loodglas met een gefacetteerde in vorm geblazen stam (de zogenaamde Silezische stam) dateert eveneens uit deze periode. Dergelijke glazen komen in de 18de eeuw veelvuldig voor. (afb. 82)
Een opvallende vondst uit de vulling van de beergoot betreft de sterk verweerde fragmenten van een roemer. (afb. 83) De stam is versierd met doornen, de kelk is eivormig en gegraveerd. De gravering toont een sinaasappel en twee monniken waarvan er minstens een het glas heft. De begeleidende spreuk is incompleet en onleesbaar. Het type roemer wijst op een datering in het laatste kwart van de 16de en het eerste kwart van de 17de eeuw, maar gegraveerde glazen werden vaak lang bewaard. De sinaasappel is waarschijnlijk onderdeel geweest van een afbeelding van een sinaasappelboompje. Vanaf het begin van de 17de eeuw wordt dat als een symbool voor de Oranje-familie afgebeeld op allerlei voorwerpen. De sinaasappels stellen de zonen van Willem de Zwijger voor.[32] De combinatie van dit Oranje-symbool met monniken is nogal uitzonderlijk.
Bij de lage bekerglazen lopen de versieringen uiteen: er zijn versieringen met knobbels, druppels die aan de bovenzijde horizontaal met elkaar verbonden zijn, ribben en netwerken. (afb. 84) Bij één netwerkglas is het

81. Links een slangenglas (hoogte 15 cm) en rechts een kelkglas met leeuwenmaskers.

82. 18de-eeuwse kelkglazen. Het tweede glas van links heeft een Silezische stam.

83. Fragment van een 17de-eeuwse gegraveerde roemer met afbeelding van een monnik.

84. Lage versierde 17de-eeuwse bekerglazen. Hoogte 5,2 - 7,5 cm.

87. Platte schaal van lichtgroen glas. 17de eeuw. Diameter 22 cm.

85. 18de-eeuwse cilindrische bekerglazen (hoogte 16,5 en 17,2 cm) en een 17de-eeuwse voetbeker (hoogte 11 cm).

86. Twee schaaltjes en een voet van een voetschaaltje. 17de eeuw. Diameter 8 en 7,5 cm.

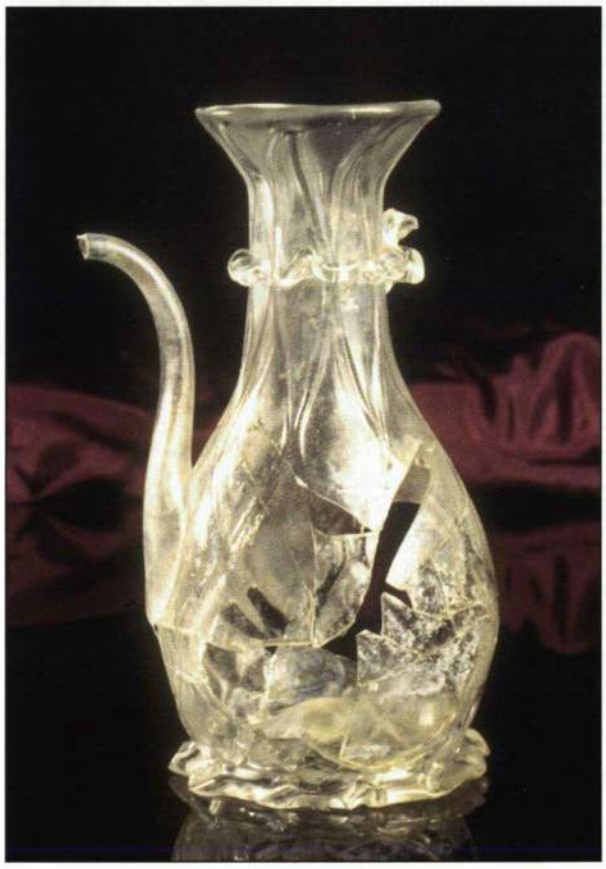

88. Tuitkannetje met netwerkversiering. 17de eeuw. Hoogte 13 cm.

89. Flacon met netwerkversiering. 17de eeuw. Hoogte 13 cm.

versierde deel nogmaals in glaspasta gedoopt waardoor dit gedeelte een stuk dikker is. Deze techniek wordt *mezza-stampaura* genoemd.[33]
Twee voetbekers wijken qua vormgeving sterk af van de overige bekers. Zij hebben een ingevouwen standvoet en een konisch bekergedeelte. (afb. 85) De herkomst van dit type ligt waarschijnlijk in de Zuidelijke Nederlanden of Noord-Frankrijk. Over het algemeen worden deze bekers in de 16de eeuw gedateerd.[34] Het principe van de ingevouwen voet werd echter nog gedurende de gehele 17de eeuw toegepast bij pasglazen.
Naast enkele dunwandige exemplaren zijn opvallend veel hoge dikwandige cilindervormige bekers aangetroffen. Ze zijn ongeveer zeventien centimeter hoog en hebben een opgestoken bodem. Twee exemplaren hebben daarnaast een glasdraad rond de voet en staan op bolpoten. Cilindrische bekers zijn veelvuldig afgebeeld als bierglazen op schilderijen, waarbij overigens niet altijd duidelijk is of het dunwandige of dikwandige glazen betreft.
De drinkglazen uit de beerkelder geven een goed beeld van de overgang van het gebruik van verfijnd *façon de Venise*-sodaglas naar het Engelse loodglas en het Duitse potas- of krijtglas aan het begin van de 18de eeuw. De opkomst van beide nieuwe glassoorten leidde ook tot veranderingen in de vormen van het kelk- en bekerglas. Ze werden zwaarder en eenvoudiger uitgevoerd. Tevens werden nieuwe vormen geïntroduceerd. Voorbeelden uit de onderste laag zijn twee Boheemse bekerglazen van zeer dik krijtglas, eenmaal zonder en eenmaal met een simpel uitgevoerde radgravure. Dit type komt voor vanaf het tweede kwart van de 18de eeuw.
Naast drinkglazen zijn fragmenten van minimaal negen schalen aangetroffen. Het gaat daarbij om een aantal blauwe schaaltjes met emailversiering en vier kleine kleurloze schaaltjes die in een mal met ribben zijn geblazen. Het meest complete exemplaar staat op een standring van glasdraad.[35] Dergelijke schaaltjes komen ook voor met geribbelde standvoeten. (afb. 86) Een dergelijke voet voor een schaal werd eveneens aangetroffen. De blauwe schaaltjes met emailbeschildering zullen tot het luxe glaswerk hebben behoord. Helaas is er niets toonbaars van over. De kleine schaaltjes stonden op tafel en bevatten zout of kleine zoetigheden.[36] Een redelijk complete grote platte schaal is van lichtgroen glas en heeft een brede rand. (afb. 87)
Onder de flessen bevinden zich zowel dunwandige achtkantige als vierkantige flessen. Deze typen flessen waren in de eerste helft van de 17de eeuw zeer populair als voorraadflessen. Drie wijnflessen dateren uit het derde kwart van de 17de eeuw. (afb. 106.a; p. 53)
Medicijnflesjes zijn er in vele uitvoeringen: uivormige olijfgroene flesjes met glasdraadrand en flessen van blauwgroen glas met veel luchtbelletjes. Het productiecentrum van dit laatst genoemde glaswerk lag waarschijnlijk in Frankrijk. De overige medicijnflesjes zijn van groen glas en zijn zeer algemeen in de 17de en 18de eeuw. Vier pisglazen hebben een bolle vorm en een platte rand. Dit is een vrij algemeen type waarvan de vorm gedurende enkele eeuwen niet veranderde. Pisglazen werden gebruikt als men aan de hand van de kleur en helderheid van de urine een diagnose wilde stellen, het zogenaamde piskijken.
Overige glasvondsten betreffen een fragment van een blauw geribbeld vaasje, een tuitkannetje, een flacon, een stop, fragmenten van twee kopglazen en het uiteinde van een roerstaaf. Het tuitkannetje en de flacon zijn voorzien van een netwerkpatroon, vergelijkbaar met dat op de kelkglazen en bekerglazen. Het kannetje staat op een gegolfde glasdraad. Rond de hals is eveneens sprake van een gegolfde glasdraad. De tuit is lang en dun, het oor ontbreekt. (afb. 88) De flacon heeft van bodem tot hals een conische vorm, de rand ontbreekt. (afb. 89)
Het botmateriaal uit de put is gedetermineerd en een aantal monsters van de beerlaag is onderzocht op botanische resten en parasieten. De zoogdierbotten zijn van schaap/geit, rund, konijn, zwarte rat en paard. Tweederde deel van de geconsumeerde soorten (paard en zwarte rat dus uitgezonderd) was van schaap/geit. Men had een voorkeur voor lamsbouten. De vleesrijke delen van de achterpoot zijn namelijk oververtegenwoordigd. In de beergoot werden onderdelen van een zwarte rat aangetroffen, wat niet ongebruikelijk is in een beerkelder.
Er zijn opvallend veel vogelbotten (355 stuks) in deze beerkelder gevonden. De onderlinge verhouding tussen de gans, eend en kip is beduidend anders dan in de 14de-eeuwse ophogingslaag. Hier vormt eend de hoofdmoot en staat kip op de tweede plaats. Van kip en eend zijn vooral de vleesrijke delen gevonden. Naast de wilde eend zijn er ook andere watervogels, zoals slob- en grondeleenden, smient en winter/zomertaling geconsumeerd. Een enkele weidevogel zoals de kievit is ook verschalkt, evenals de in de bosrand voorkomende houtsnip. Opvallend is het hoge percentage resten van zangvogels.

90. Nog een methode om vogeltjes te vangen uit Chomel (1743): de vinkenbaan. Men zoekt een alleenstaande boom uit en ontdoet de takken van de zijtakjes en maakt daar schuine kerven in. Hierin schuift men stokjes, die met lijm zijn ingesmeerd. Tegen de boom bouwt men een hutje om zich in te kunnen verschuilen. Hierna lokt men de vogels met een speciaal fluitje: "'t Is een groot vermaak, de nieuwsgierigheid van alle die vogels te zien, om te weten wat er gaans zy, en die stryken en vast raken op de lymhoutjes." De vogels vallen dan met houtje en al op de grond. Als ze dan niet genoeg kabaal maken om andere vogels te lokken, kan men altijd nog een handje helpen: "Zo haast als gy een Schildvink hebt, moet hem imand vatten en de ene vleugel breken, om hem van tyd tot tyd te doen schreeuwen, na dat het de fluiter zal believen."

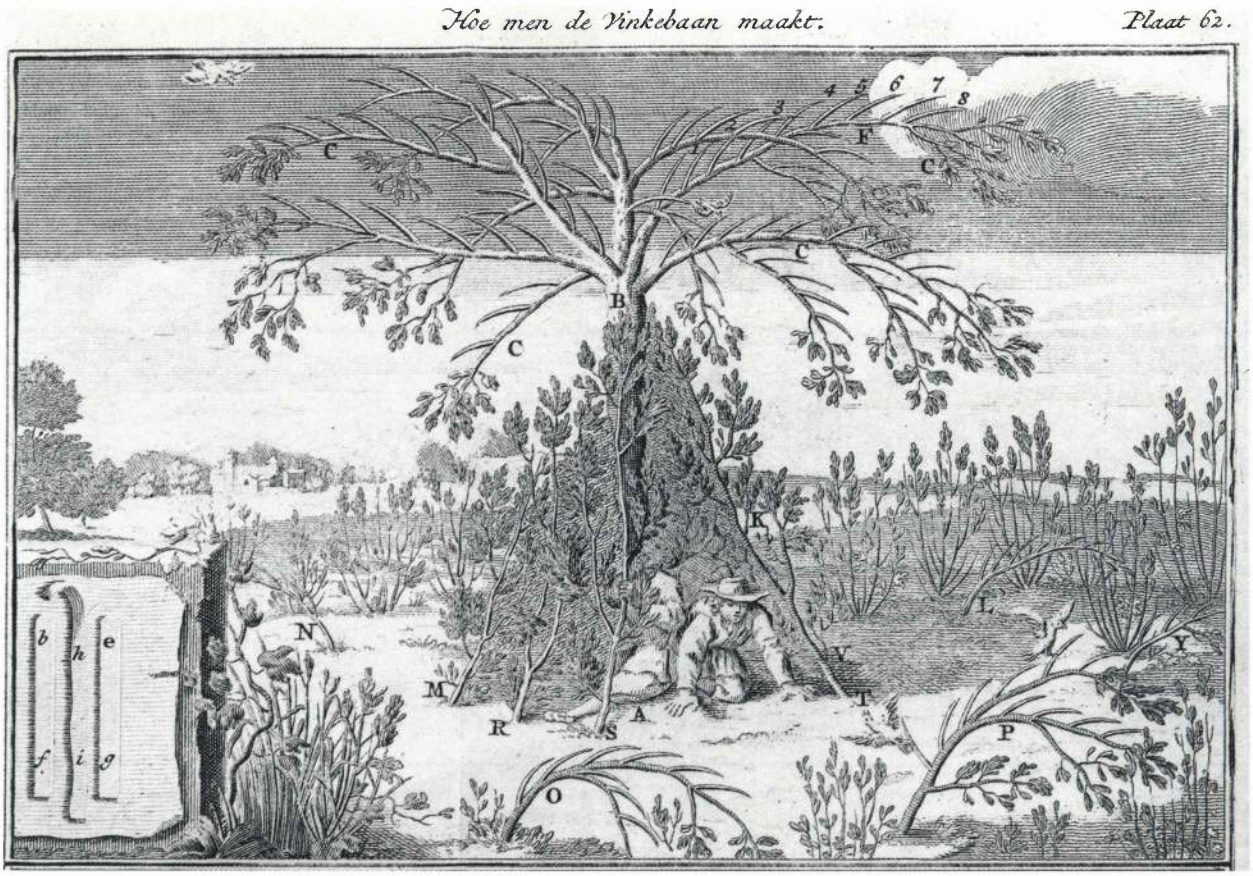

Dit zijn de zanglijster, merel, vink en een soort met de afmetingen van een spreeuw maar met slankere botten. Er zijn botten van minimaal 31 zanglijsters. Vink en merel zijn vertegenwoordigd door minimaal tien en zes stuks. Zowel bij de zangvogels als bij taling en houtsnip zijn de botelementen die weinig vlees dragen zoals de kop, de vleugeluiteinden en de onderpoot oververtegenwoordigd. Bij taling en houtsnip zijn er zelfs alleen maar vleugeluiteinden. Bij de lijsters ontbreken de botjes uit de smakelijke borst. Daarom worden deze botjes geïnterpreteerd als afval ontstaan bij de voorbereiding van voedsel en niet als etensafval. Dergelijk afval zou kunnen ontstaan bij de inmaak van gevogelte.[37]
In de directe omgeving van Den Haag waren tal van eendenkooien waar men wilde eendensoorten ving met behulp van lokeenden en een kooikershondje. Spreeuwachtigen werden met behulp van spreeuwenpotten gelokt. De spreeuwenpot die aan de gevel hing vormde een uitstekend nest voor de spreeuw. Als er jongen kwamen werd het nest uitgehaald. Lijsters, merels en andere zangvogels werden in strikken die in bomen hingen gevangen. Als lokaas legde men bessen neer. Netten werden ook wel gebruikt. Deze vogels werden bij voorkeur laat in de herfst gevangen omdat hun vlees dan extra smakelijk was vanwege de vele bessen die ze hadden gegeten. (afb. 90)

Bij de vissenbotjes is een redelijke diversiteit van soorten. Er is kabeljauw, snoek, schelvis, een scholachtige, wijting en zeelt. Zowel bij de kabeljauw als bij de scholachtige gaat het om in moten gehakte vis.
De granen gierst, rogge en boekweit zijn aangetoond. Gierst is ongeschikt om brood van te bakken vanwege het ontbreken van bepaalde kleefstoffen. Het werd daarom als brei gegeten. Rogge werd als brood en brei gegeten. Het boekweit werd tot meel gemalen. Ook voor deze put geldt dat er alleen goedgezuiverd en zeer fijngemalen meel is gebruikt. Er is een ruim scala van vruchten geconsumeerd: braam, framboos, vijg, bosaardbei, appel, peer, mispel, moerbei, vlier, zoete en zure kersen, pruim, perzik, zwarte bes, aalbes en druif. De perzik is een ongewone verschijning in archeobota-

Hoe men Lijsters of Krammets-vogels inlegt, om te bewaren
Als ze geplukt en gezuivert zijn, braad ze half gaar en laat ze koud worden; neemt dan een Keulsche pot, doet daar onder in wat zout en jenever-besiën met wat peper en kruidnagels, legt dan de Lijsters schigtswijze daar in, met wat laurier-bladen tusschen beiden, en als er twee schigten of laagen in leggen, strooit er weder wat gestooten kruid en een weinig zout over, en zo vervolgens, als dan alle in de pot zijn, zo neemt boter, of goed vet, dat niet sterk is, smelt het en giet het over de Vogels, dat ze daar mede overdekt zijn; zet ze dan op een koele plaats, en als gij er van gebruiken wilt, het zij om te braaden, stooven, of in pasteijen, zo moet men altijd den bodem boven op weder toe smelten.

Recept voor inmaak van lijsters uit het huishoudelijk woordenboek van Chomel (1778).

nisch onderzoek. Het is waarschijnlijk lang een luxe fruitsoort geweest. Bij de groenten en kruiden zijn vertegenwoordigd: zwarte en witte mosterd, raapzaad (?), hennep, paprika/Spaanse peper, koriander, anijs, kruidnagel, komkommer, tuinboon en erwt.
Witte mosterd is een zeldzame vondst. Het zaad is waarschijnlijk in geplette vorm als smaakmaker bij de bereiding van maaltijden gebruikt. Ook uitzonderlijk is de vondst van een zaadje van paprika of Spaanse peper. De vroegste Europese vermelding dateert uit 1493, kort na de reis van Columbus naar Amerika. Al vrij snel daarna werden de pepers in maaltijden verwerkt. In een 16de-eeuws kruidenboek wordt een aantal pepers beschreven die meer op Spaanse peper lijken dan op onze huidige paprika's. Er zijn slechts twee eerdere Nederlandse vondsten van paprika bekend, waarvan een uit een laat 16de-eeuwse en vroeg 17de-eeuwse context uit de Bierstraat in Den Haag.
Goede hygiënische omstandigheden worden in verband gebracht met status en rijkdom. De gedachte is, dat nieuwe inzichten omtrent hygiëne daar het eerst zouden worden doorgevoerd. De beerlaag is daarom onderzocht op parasieten. Er zijn slechts weinig darmparasieten als spoelworm en zweepworm gevonden. Luizen en vlooien ontbreken zelfs geheel. Ook het gebruik van kalk in de put wijst op pogingen om de hygiënische omstandigheden te verbeteren.

In deze put, die een lange gebruiksduur kende werd een voor Den Haag ongebruikelijk grote hoeveelheid glas gevonden. Hiertussen bevinden zich veel luxe artikelen. Er zijn aanwijzingen voor het nuttigen van rijke maaltijden en de consumptie van goedgezuiverd graan. Dit zijn naast de redelijke hygiëne allemaal zaken waarin de welstand van de gebruikers van deze put wordt weerspiegeld.

Noten

15. Voor de historische gegevens is dankbaar gebruik gemaakt van Stal 1989.
16. Rinaldi 1989, p. 71-117.
17. Drs. F. Scholten, Rijksmuseum Amsterdam, maakte ons attent op de overeenkomst met borden in Turkije, waarvoor onze hartelijke dank.
18. Jacobs 1996, p. 55.
19. Lunsingh Scheurleer 1966, p. 55.
20. Duco 1987, p. 29. Ongaro is overigens een familienaam die in het 17de-eeuwse Venetië voorkomt. Mededeling dr. L.F. Bruyning, Universiteit van Amsterdam.
21. Haags Gemeentearchief, notarieel archief, inv.no. 283, f°307-309. De familienaam Ongaro komt in de 17de eeuw in Venetië voor. Mededeling dr. L.F. Bruyning, Universiteit van Amsterdam.
22. Henkes 1994, p. 147.
23. ibidem, p. 137.
24. ibidem, p. 233.
25. Wijsenbeek-Olthuis 1987, p. 307.
26. Henkes 1994, p. 247.
27. Baart 1977, p. 217-219.
28. Gegevens met betrekking tot botanische macroresten, pollen, endoparasieten en geleedpotigen afkomstig uit de opgraving zijn gebaseerd op het onderzoek verricht door BIAXconsult. Zie: Vermeeren e.a. 1996.
29. Luijten 1992, p. 237.
30. Baart 1986, p. 83, 84.
31. Vergelijk: Kottman 1992, p. 15 nr. 8.
32. Ritsema van Eck 1995, p. 24, 28, 29.
33. Henkes 1994, p. 252.
34. ibidem, p. 105; Kottman 1992, p. 14 nr. 5.
35. Henkes 1994, p. 234, nr. 50.10.
36. ibidem, p. 230, 234 nr. 50.12.
37. Uit Nijmegen is een urn met lijsterborstjes uit de Romeinse tijd bekend, waarin juist die delen van de lijster aanwezig zijn die in deze beerkelder ontbreken. Zie: Lauwerier 1995, p. 7-12.

91. 19de-eeuwse Keulse pot.
Hoogte 28,5 cm.

92. 19de-eeuwse faience zalfpotten.

94. 18de-eeuwse kwispedoor van faience. Hoogte 10 cm.

93. a en b. Tegels uit de kuil met bouwpuin. Datering: 17de eeuw.

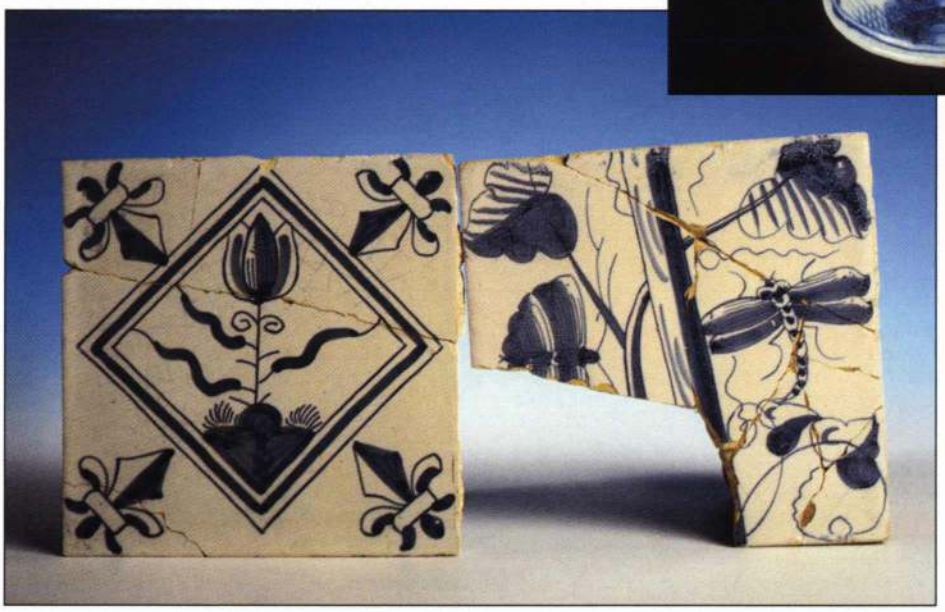

95 (p. 49) Het Voorhout in 1836 met zicht op de Parkstraat (toen nog Kloosterstraat) en rechts daarvan de Kloosterkerk, de toegang tot het Rijksmagazijn van Geneesmiddelen en het Pagehuis.

Van Logement van Gouda tot Rekenkamer

In 1757 werd het pand aangekocht door de stad Gouda om te gaan dienen als logement van de afgevaardigden in de Staten van Holland. De vertegenwoordigers van de stad in de Staten hielden hier vier maal per jaar voor enkele weken verblijf. In het pand verbleven twee afgevaardigden, de stadspensionaris, echtgenotes, kinderen, dienstpersoneel en gasten. Het pand werd beheerd door een kastelein.

Voor de aankoop van het pand werd het grondig verbouwd. Uit historische bronnen is bekend dat de verbouwingen bij de verkoop nog niet voltooid waren. Een kuil met bouwpuin en huishoudelijk afval kan waarschijnlijk, maar niet met zekerheid aan deze verbouwingen worden verbonden.
Twee beerkelders en de eerder genoemde grote beerkelder behoren tot deze gebruiksfase van het logement. Gouda verkocht het pand echter weer in 1795, waarna het gedurende enige jaren aan particulieren verhuurd werd. Als het gebouw in 1806 door de staat wordt aangekocht zijn er allerlei verbeteringen noodzakelijk. Interne verbouwingen worden uitgevoerd, de achtergevel wordt vernieuwd en oude en vervallen keukengebouwen in de tuin worden gesloopt. De Nederlandse staat gebruikt het pand onder andere voor de Commissie tot de Zaken, Maaten en Gewigten, die de stroomlijning van allerlei maatstelsels moet bewerkstelligen, en voor de Algemene Rekenkamer. In 1809 wordt het Magazijn van Geneesmiddelen der Armee in het pand gehuisvest. Dit legermagazijn was al sinds 1795 op het terrein gevestigd in een manegegebouw dat stadhouder Willem V had laten bouwen. Uit bestektekeningen blijkt dat er niet alleen medicijnen werden opgeslagen, maar ook werden geproduceerd. De twee eerder genoemde beerkelders bevatten ook materiaal dat tot deze gebruiksfase gerekend kan worden.
In 1866 moest het magazijn verhuizen om ruimte te maken voor de Algemene Rekenkamer. Dit ging gepaard met grootscheepse verbouwingen waarbij onder andere de Kleine Kazernestraat twee meter werd verbreed.[38]
Bij de verbouwingen aan de achterzijde van het pand Lange Voorhout 8 werd onder andere een waterkelder opgevuld met zand. Hierin zijn enkele steengoed voorraadvaten (afb. 91) en een set faience zalfpotten gevonden. (afb. 92)

De afvalkuil van een verbouwing

Nabij het achterhuis werd een kuil van 2 x 2 meter en veertig centimeter diep opgegraven. De vulling bestond uit een laag bouwpuin vermengd met beer. Mogelijk is de beer afkomstig van een geleegde beerput. Op basis van het aardewerk dateert de inhoud van de put uit het eind van de 17de eeuw tot 1760 of even daarna. De jongste vondst is die van een mineraalwaterfles die vanwege een dateerbaar stempel tussen 1760 en 1802 moet dateren.[39] De pijpen uit deze kuil dateren voor 1739. Het in de kuil aangetroffen bouwpuin kan niet met zekerheid aan een historisch bekende verbouwingsfase gekoppeld worden. Mogelijk bestaat er een verband met de verbouwingen die voor de overname door Gouda waren gestart, maar bij de aankoop nog niet voltooid waren.
De ceramiek bestaat uit roodbakkend aardewerk, faience, majolica, porselein en steengoed. In faience is een kwispedoor uitgevoerd. Een kwispedoor is een spuugpotje dat vooral door tabakspruimers werd gebruikt. In de 18de eeuw hadden veel huishoudens zo'n potje.[40]

96. 17de-eeuwse knobbelbeker met blauwe voetjes. Hoogte 7cm.

97. 18de-eeuws Boheems bekerglas met gravure. Hoogte 8,5 cm.

Deze kwispedoor is geheel versierd met een blauwe beschildering. De hoofdafbeelding bestaat uit twee Chinezen die bloemen plukken. (afb. 94)
Van steengoed met zoutglazuur zijn er een mineraalwaterfles en een pispot. De fles is bedoeld voor Selterswater en is gemerkt met een blindstempel waarbij tussen de letters C en T een Grieks kruis staat. Dit blindstempel verwijst naar Niederselters in het Curfürstentum Trier. Gewoon water dronk men niet, omdat het vaak vervuild was. Mineraalwater werd gewaardeerd als medicijn.

Met uitzondering van enkele scherven van eierporselein dateert het porselein uit de eerste helft en mogelijk ook het derde kwart van de 18de eeuw. In de puinlaag werden de resten van minimaal vijftien faience wandtegeltjes aangetroffen die op een na identiek aan elkaar zijn. De decoratie op de tegels bestaat uit een tulp die binnen een kwadraat is geplaatst en een Franse lelie als hoekversiering. Tegels met tulpen waren erg algemeen in het midden en derde kwart van de 17de eeuw. De individuele tegel heeft geen hoekversiering maar is voorzien van een vlakdekkende afbeelding die zeer levendig geschilderd is. Het betreft een nog onbekende afbeelding van insekten op stengels. Aan de achterzijde bevindt zich een pottenbakkersmerk of type-aanduiding. Waarschijnlijk maakte de tegel onderdeel uit van een tegeltableau. (afb. 93)

98. 18de-eeuwse kelkbeker. Hoogte 8,4 cm.

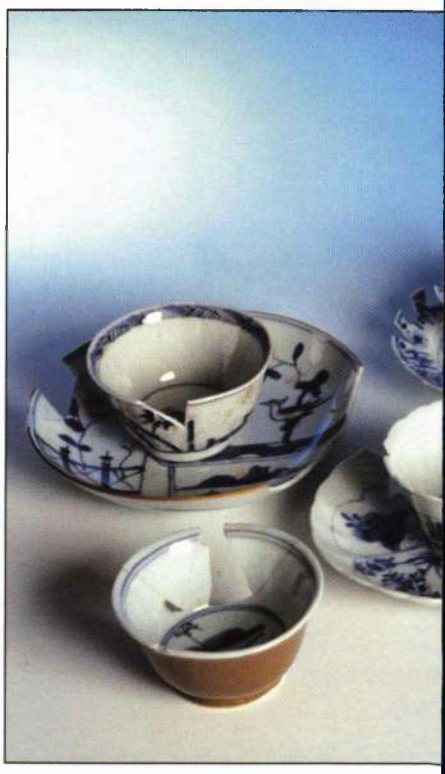

99. 18de-eeuwse wijnfles met twee afgeplatte zijden. Hoogte 16,5 cm.

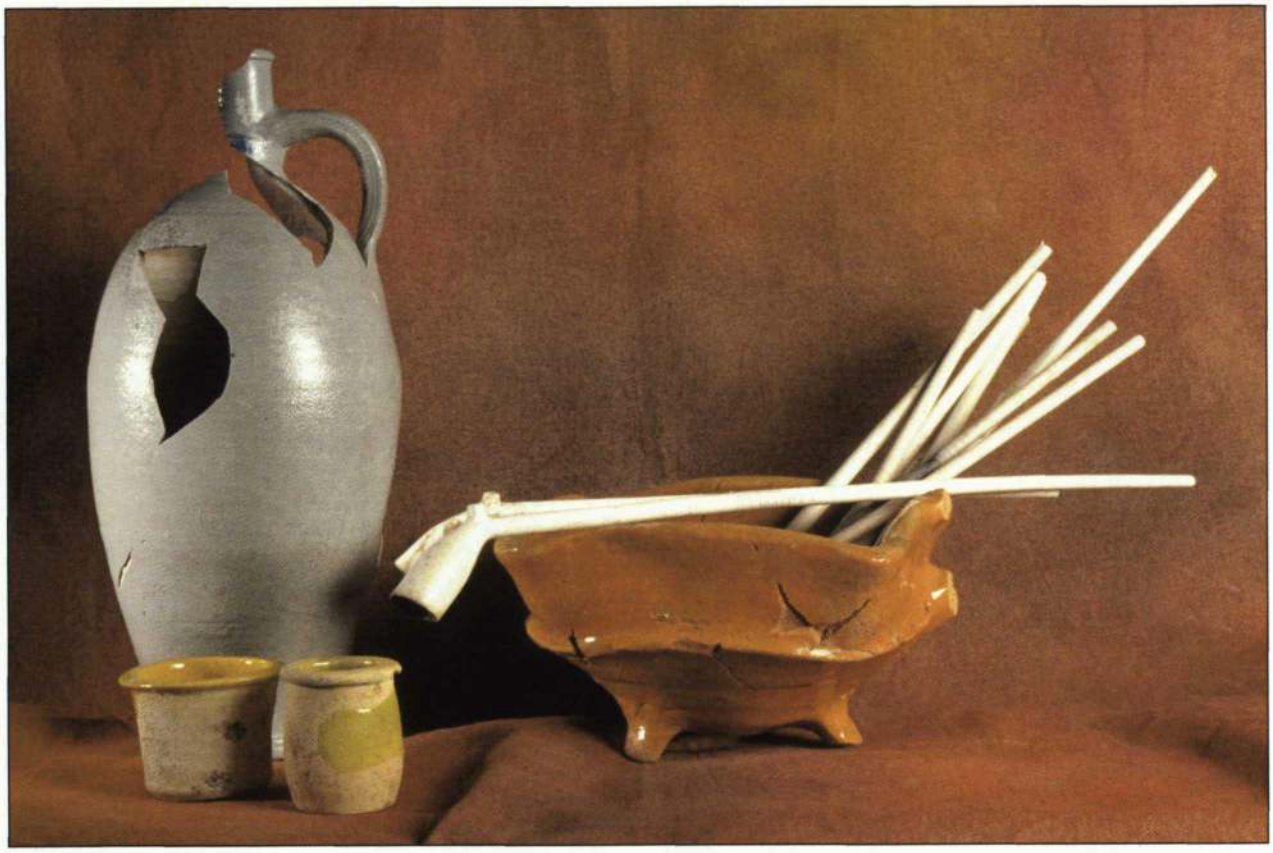

100. Test, mineraalwaterfles, zalfpotten en Goudse kleipijpen uit de 18de eeuw.

101. Porseleinen kopjes en schotels uit de 18de eeuw. Hoogte 4 - 4,5 cm.

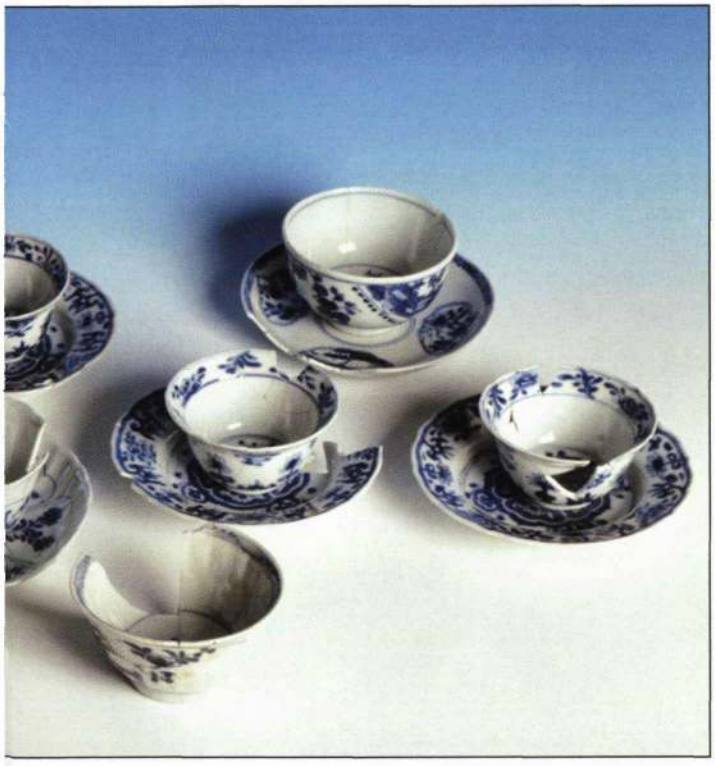

Het glas bestaat uit kelk- en bekerglazen en flessen. Eén knobbelbeker heeft in plaats van de gebruikelijke braamnopvoetjes, voetjes van gedraaid blauw glasdraad. (afb. 96) Een Boheems bekerglas is voorzien van een gravure. (afb. 97) Een kelkbeker is gemaakt van wit glas met een bijmenging van blauw glas. Dit blauwe glas is geheel opgenomen in de glaswand en heeft een verenpatroon. (afb. 98) Op basis van de vorm kan het glas in de eerste helft van de 18de eeuw gedateerd worden. Uit de Sint-Salvatorsabdij te Ename in Vlaanderen is een identiek exemplaar bekend.[41]
De flessen betreffen diverse typen medicijnflessen en een wijnfles. Bij één medicijnfles is het touwtje bewaard gebleven waarmee waarschijnlijk het papier waardoor het flesje werd afgesloten werd vastgemaakt. Daarnaast is er een ovale wijnfles met twee ingedrukte platte zijden. (afb. 99) Dit type werd in de tweede helft van de 18de eeuw ontwikkeld als een van de oplossingen voor het stabiel kunnen vervoeren van flessen.[42]

De beerkelder met de wijnflessen

Deze beerkelder behoorde bij het achterhuis van het pand Lange Voorhout 8. De datering van de vulling loopt van het begin van de 18de eeuw tot in de 19de eeuw. Deze periode omvat ook de fase, waarin het huis eigendom was van Maria van Duyst van Voorhout. Na verbouwingen rond 1757 deed het woonhuis tot 1795 dienst als logement voor de stad Gouda. De beerkelder is sedertdien nog enige tijd open geweest. In de kelder bevond zich namelijk ook afval van het Magazijn van de Armee.
Het aardewerk betreft voorwerpen van rood- en witbakkend aardewerk, faience, porselein, steengoed en indus-

102. Porseleinen kop en bijbehorende schotel uit de 18de eeuw.

105. 18de-eeuwse roemer met gravering. Hoogte 13,5 cm.

103. 18de-eeuws porseleinen bord. Diameter 23 cm.

trieel wit aardewerk. Het roodbakkend aardewerk bestaat uit een bloempot en een test. Van witbakkend aardewerk zijn alleen drie zalfpotten aanwezig. Verder is er een mineraalwaterfles van steengoed met een grijs zoutglazuur. (afb. 100)

Het faience bestaat uit kopjes, schoteltjes en zalfpotten. Meer dan de helft van de aardewerken voorwerpen uit deze kelder is van porselein. (afb. 101) Het is erg verleidelijk om te veronderstellen dat de theekopjes door Maria van Duyst zijn gebruikt tijdens haar ontvangsten, waarvan we overigens weinig meer weten dan dat die in 1705 standaard op de dinsdag waren.[43]

Uit het porselein is een set van vier identieke koppen en schotels samen te stellen die versierd zijn met bloemen en ornamenten. De koppen hebben een scherp uitgebogen rand. (afb. 102) Een kop en een wat grotere schotel

104. 18de-eeuwse kelkglazen.

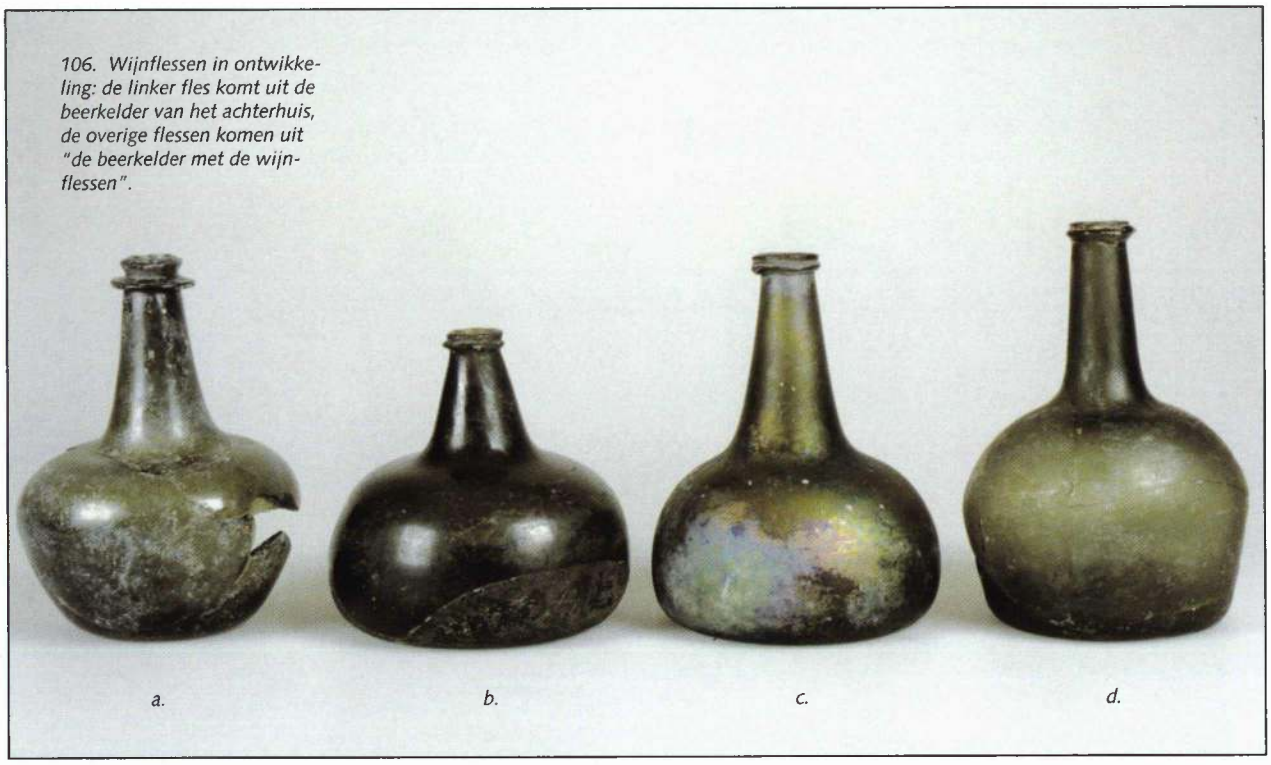

106. Wijnflessen in ontwikkeling: de linker fles komt uit de beerkelder van het achterhuis, de overige flessen komen uit "de beerkelder met de wijnflessen".

hebben een blauwe tekening die na de eerste glazuurbrand nog eens in roze is bijgewerkt. Deze techniek is met gebruik van de kleuren geel, groen en goud op diverse kopjes en schotels toegepast. Daarnaast zijn er kopjes met een bruine buitenkant, die heel algemeen waren in de 18de eeuw. Een groot porseleinen bord heeft een blauwe beschildering met onder andere pioenrozen. (afb. 103)
Er is ook een kop van Engelse makelij, het zogenaamde creamware. Dit dunwandige aardewerk werd gemaakt van pijpaarde vermengd met verbrand bot. Het werd bedekt met een glazuurpapje van lood en gemalen vuursteen. Het creamware was een goedkope tegenhanger van het porselein. Het werd vanaf circa 1760 in grote aantallen geïmporteerd.
Een groot deel van de aangetroffen drinkglazen bestaat uit kelk- en bekerglazen. Nieuwe typen in de 18de eeuw zijn een glas met een klokvormige voet, een tulpvormig kelkglas en een borrelglas. (afb. 104) De laatste twee glazen hebben een zo stevige voet dat een omgeslagen rand niet meer noodzakelijk is. Deze kunnen in de tweede helft van de 18de eeuw gedateerd worden. Een bijzonder fraaie gegraveerde roemer is van blauwgroen glas en staat op een hoge glasdraadvoet. De stam en kelk zijn voorzien van een ribbenreliëf. Daarnaast zijn op de stam twee rijen braamnoppen aangebracht. De rand van de kelk is versierd met een druivenrankenmotief. (afb. 105) Geribbelde roemers zijn ook bekend uit de collectie van het Rijksmuseum te Amsterdam.[44]
In de put werden twaalf wijnflessen aangetroffen die voor een deel onbeschadigd zijn. De vorm van de wijnfles was in de 17de en 18de eeuw aan veel verandering onderhevig. Wijn werd in het begin van de 17de eeuw nog in vaten verkocht. Als men dan steeds weer wijn in een kan of een fles tapte, veranderde de wijn in het vat door de blootstelling aan zuurstof langzaam in azijn. Door de wijn in afgesloten flessen te bewaren kon het bederf voorkomen worden. De eerste wijnflessen uit het tweede en derde kwart van de 17de eeuw hadden een bolvormig lichaam en een lange hals. Uit de beerkelder van het achterhuis, die in het vorige hoofdstuk ter sprake kwam, komen wijnflessen uit het derde kwart van de 17de eeuw. Ze hebben een lange hals met een hoekige glasdraad, een brede schouder en een smalle basis. (afb. 106.a) Als gevolg van een tendens om goede wijnen gebotteld te gaan bewaren, werd er in de tweede helft van de 17de eeuw een steviger type fles ontwikkeld. De hals werd daarbij steeds korter en de basis breder met een hogere ziel om voor meer stabiliteit te zorgen. Zo ontstond geleidelijk een uivormige fles met een korte hals die van een steviger glassoort was gemaakt. (afb. 106.b). Aan het eind van de 17de eeuw werd de inhoud van de fles vergroot door de hals te verlengen. Een streven naar efficiënter transport zette een ontwikkeling naar een platter, en dus beter stapelbaar, fleslichaam in gang. De uivorm kreeg daarbij steeds meer een cilindrisch karakter. In het eerste kwart van de 18de eeuw kregen de flessen een hoekiger overgang van hals naar buik. Een andere fles is vooral bekend geworden door de grote hoeveelheden van dit type in het 1748 gezonken schip *de Amsterdam*. (afb. 106.c) Er zijn ook cilindrische flessen uit het tweede kwart van de 18de eeuw (afb. 106.d), waarvan er één een glaszegel heeft. Op het zegel staan een vis en de letters NIP afgebeeld. De letter N is daarbij gespiegeld weergegeven. Het is nog onbekend wat deze aanduiding betekent.
Een fles met een bijna cilindrisch lichaam en een zeer geleidelijke overgang naar de schouders (afb. 108) valt enigszins buiten de bovenstaande geschetste ontwikkelingslijn. Deze vertoont wel overeenkomsten met een in Engeland vervaardigd type dat werd aangetroffen in het in 1752 vergane schip de *Geldermalsen*.[45] In de tweede helft van de 18de eeuw bestonden er naast de afgeplatte uivorm ook cilindrische flessen die zich in de 19de eeuw ontwikkelden tot de huidige wijnfles.

107. Medicijnflessen uit beide beerkelders. 18de en 19de eeuw. Hoogte tot 13,5 cm.

108. Wijnflessen van een bijna cilindrisch type. Datering midden 18de eeuw. Hoogte 19 cm.

Tot de flessen behoort ook een groep van twaalf medicijnflessen, en een medicijn- of parfumflesje. Het grootste deel daarvan is afkomstig van het Magazijn der Armee en dateert uit de periode 1795-1866. Naast de bekende groene eenvoudige medicijnflessen zijn ook exemplaren van dik olijfgroen glas aangetroffen. Door een onzorgvuldige afwerking van een van de flessen kan deze niet op zijn bodem staan. (afb. 107). Twee 19de-eeuwse medicijnflessen werden met een glazen stop afgesloten.
Een aantal flessen heeft een vorm die sterk doet denken aan die van pisglazen. Een functie als pisglas is echter niet aannemelijk omdat de groene kleur het glas ongeschikt maakt voor de keuring van de kleur van de urine. Mogelijk diende dit type fles voor de opvang van alcoholdruppels tijdens het distillatieproces.[46] Tot het medicinale glaswerk behoren ook fragmenten van een aantal pipetten.
In de vulling werden 142 kleipijpen aangetroffen. Een groot deel ervan (94) zijn geglaasde pijpen uit de periode 1700-1740. Opvallend is daarbij het grote aantal Goudse pijpen van de familie Danens. Deze familie voerde sinds 1667 een molen als merk.
Vanaf 1739 werden de zijkanten van de hielen van de Goudse pijpen voorzien van het wapen van Gouda om de pijpenmakers te beschermen tegen imitatie.
De S werd vanaf 1740 toegevoegd boven het schildje om een onderscheid te kunnen maken tussen de pijpen van hoge kwaliteit (porseleine pijpen) en gewone ofwel slegte (S) pijpen.
Nog eens 22 gemerkte en geglaasde pijpen dateren vanaf 1740 tot in de 19de eeuw. De pijpenkoppen hebben in de 19de eeuw een grote inhoud gekregen en de steel is zeer dun.
Enkele pijpenstelen zijn met fabrieksnamen gemerkt. Zo komt de naam *Barent van Berkel* (1730-1786) enkele malen voor en de naam *Nieveld* komt voor op een getordeerde steel met raderversiering met een ketel, waar het merk (een fruitben) op de voorzijde staat in plaats van op de hiel. De firmanaam *Damman* komt eveneens voor op een steel. De firma's Versluys en Van Houte vermeldden ook nog eens *in Gouda* op de steel als extra aanduiding voor de kwaliteit. Niet alleen producenten zetten hun naam op de pijpensteel. Er zijn twee pijpen die op bestelling van de V.O.C.-kooplieden Frans en Jacob van de Velde gemerkt zijn met *F. en I. van de Velde*.[47]
De 18de-eeuwse goedkope pijpen, die geen hielmerk hebben, vormen met zeventien stuks een kleine minderheid. De meest eenvoudige pijpen hebben een roosmerk, waarbij de roos gestileerd is weergegeven met zeven stippen. Enkele van deze zogenaamde grove pijpen zijn op de ketel gemerkt met een reliëfmerk dat ontleend is aan het gestempelde hielmerk. Andere pijpen zijn versierd met een reliëf. De eenvoudigste daarvan wordt ook wel knorrenpijp genoemd. Vanaf de basis van de ketel reikt een krans van lobben naar boven. Opvallend is een pijp met de voorstelling van drie wildemannen. Eén 19de-eeuwse pijp heeft een vorm die de huidige gewone modellen van hout benadert: een ronde bodem en een iets gebogen korte steel. (afb. 109)

109. 19de-eeuwse kleipijp.

110. Twee "gunflints" van vuursteen. Afmeting 2,7 x 3 cm.

Buiten de gewone vondstcategorieën valt een vuurslag van vuursteen. In combinatie met een ijzeren vuurslag werden daarmee vonken geslagen. In dit verband is een vondst van twee stukjes vuursteen elders op het terrein ook interessant. Het zijn zogenaamde gunflints, stukjes bewerkt vuursteen die in de haan van bijvoorbeeld pistolen werden gezet om vonken te trekken. (afb. 110 en 111)

Tegen bovengenoemde beerkelder is later, door toevoeging van drie muurtjes nog een beerkelder gebouwd. Dit keldertje is voorzien van een plavuizen vloer. De inhoud van de beerkelder dateert van na 1740 tot in de 19de eeuw. Gezien het feit dat de put tot het Magazijn der Armee behoort en daarnaast oversneden wordt door een riool dat in 1866 is aangelegd, is de kelder uiterlijk tot 1866 in gebruik geweest. Enkele scherven passen aan scherven uit de daarnaast gelegen beerkelder. Mogelijk hebben beide een korte periode tegelijk open gelegen. Het aardewerk bestaat slechts uit een kleine hoeveelheid porselein en industrieel wit aardewerk en enkele scherven roodbakkend aardewerk. Van porselein werden één schoteltje van Duitse en twee koppen van Chinese makelij aangetroffen. Vanaf de tweede helft van de 18de eeuw werd er ook in Europa eenvoudig porselein geproduceerd. Het bovengenoemde schoteltje is een voorbeeld daarvan. Ook in Den Haag is er korte tijd een porseleinfabriekje geweest. De firma Lynker beschilder-

111. Detail van een militair vuursteenpistool, gemaakt door Delahaye, Maastricht, 1705-1710.
Te zien is hoe de "gunflint", het vuursteentje, in de haan van het pistool geplaatst werd. (Collectie H.L. Visser)

112. Messing gewicht van één Nederlandsche Pond. Hoogte 8 cm.

113. Creamware zalfpot. Hoogte 4,3 cm.

de aanvankelijk Duits porselein en ging er in 1776 toe over om porselein te produceren, eerst op de Bagijnestraat, later op de Dunne Bierkade. Dit porselein vond vanwege zijn hoge prijzen niet voldoende aftrek en de fabriek moest al snel weer sluiten.
In de kelder zijn een olijfgroene en een blauwgroene fles gevonden die elk van een glaszegel zijn voorzien waarop in het rond staat: "RIJKSEIGENDOM". Gezien het historische gegeven van het legermagazijn moeten deze dateren in de periode 1794-1866. Daarnaast zijn er ook een aantal wijnflessen uit de eerste helft van de 18de eeuw, een achtkantige fles en een voorraadpot met een wijde hals.
Twee vondsten die ongetwijfeld verband houden met het legermagazijn zijn die van een messing gewicht (afb. 112) en een zalfpot van creamware. (afb. 113)

Op het gewicht staat 1. NED. POND. Het gewicht weegt veel meer dan een pond, namelijk 967 gram. De benaming pond slaat op een kilopond (duizend gram), een term die na de invoering van het metrieke stelsel in 1820 werd gebezigd. Het gewicht is mogelijk uit de roulatie gehaald omdat het te licht is.

Na de verplaatsing van het Magazijn van Geneesmiddelen in 1866 naar elders, werden de vrijkomende gebouwen geschikt gemaakt voor gebruik door de Algemene Rekenkamer. Onderdelen van deze instantie waren al sinds 1806 in de diverse gebouwen gevestigd maar de aanwezigheid van het Magazijn had uitbreiding steeds in de weg gestaan.
De aard en het toenemend belang van de werkzaamheden van de Rekenkamer maakte dat nog voor het einde van de eeuw nieuwbouw noodzakelijk was. Zo werd in 1884 het door Rijksbouwmeester C. H. Peeters ontworpen Grootboekgebouw gebouwd. Dit gebouw heet zo omdat het specifiek ontworpen is om daarin de grootboeken van de Staatsboekhouding onder te brengen.
Ook in de daarop volgende jaren bleef echter de behoefte aan uitbreiding bestaan. Det ruimtegebrek was zo groot dat in 1910 de voorzitter zelfs afstand deed van zijn zit- en spreekkamer om de nood te lenigen.
In de jaren tachtig van deze eeuw werd echter duidelijk dat kleinschalige verbouwingen en noodoplossingen niet meer tegemoet kwamen aan de ruimtebehoefte van de Algemene Rekenkamer. Na rijp beraad werd daarom besloten om de bestaande bebouwing te vervangen door nieuwbouw.

De blijvende aanwezigheid van de Algemene Rekenkamer op het Lange Voorhout is daarmee de voortzetting van een lange traditie. Een van de eerste particuliere bewoners op het voormalig kloosterterrein was tenslotte Adriaen Duyck, rekenmeester bij de Hollandse Rekenkamer der Domeinen.

Noten

38. De oude funderingsmuren zijn onder de Kleine Kazernestraat bewaard gebleven, zo bleek tijdens een waarneming in 1996.
39. Van Gangelen en Lenting 1993, p. 323.
40. Wijsenbeek-Olthuis 1987, p. 309.
41. De Groote en Lemay 1994, p. 411 afb. 17, p. 414.
42. Van der Horst 1991, p. 247.
43. Stal 1989, p. 118.
44. Ritsema van Eck en Zijlstra-Zweens 1993, p. 152.
45. Van der Horst 1991, p. 246.
46. Henkes 1994, p. 323.
47. Duco 1987, p. 83.

Nabeschouwing

De opgraving aan het lange Voorhout bood een unieke gelegenheid tot het doen van archeologisch onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van het dorp Die Haghe. Zo kon als gevolg van de omvang van het geplande nieuwbouwproject meer dan de helft van een geheel bouwblok archeologisch onderzocht worden. Dit was een uitzonderlijke situatie, aangezien archeologisch onderzoek in een binnenstad meestal beperkt blijft tot betrekkelijk kleine oppervlakten. De vergelijking van de resultaten van zulke speldenprikken is moeilijk. Tijdens het onderzoek aan het Lange Voorhout konden echter meerdere panden uit eenzelfde periode archeologisch onderzocht worden. De vergelijking van het materiaal, dat met name de 17de- en 18de-eeuwse bewoners achterlieten, vormt een belangrijke bijdrage aan de kennis over het consumptiegedrag van rijke Hagenaars.
Door de ligging van de locatie op de strandwal bestond de mogelijkheid dat behalve middeleeuwse bewoningssporen ook sporen uit voorafgaande periodes aangetroffen zouden worden. Juist omdat uit deze periodes geen geschreven bronnen bestaan, kan men alleen door archeologisch onderzoek hierover iets te weten te komen. Het tijdens het onderzoek aangetroffen akkerpakket gaf in ieder geval aan dat voorafgaand aan de 14de-eeuwse bewoning het terrein al in gebruik was. Of deze akker, net als op een aantal andere locaties in de binnenstad, zelfs terugvoert op de prehistorie of de Romeinse tijd kon helaas niet met zekerheid worden vastgesteld.
Een ander belangrijk punt vormde het gegeven dat de locatie verweven was met de elite in Den Haag. Zo was uit de historische bronnen bekend dat in het laatste kwart van de 14de eeuw op het terrein een voornaam pand met bijbehorend erf lag. De samenstelling van het aangetroffen materiaal dat de bewoners daarvan achterlieten geeft een indicatie van hun voornaamheid en rijkdom. Ook tijdens de hierop volgende kloosterfase bleef de locatie verweven met de elite in Den Haag. Het feit dat de stichteres zelf en met haar vele anderen uit het grafelijk gevolg de kerk als laatste rustplaats uitkozen, laat zien dat het klooster in hoog aanzien stond. De tijdens de opgraving aangetroffen beeldfragmenten geven hiervoor een kleine, maar toch wel evidente indicatie.

Met de opheffing van het klooster in 1574 en het afbreken van een deel van de gebouwen werd de weg vrijgemaakt voor nieuwe bewoners. Naast voorname lieden nam ook de overheid bezit van het terrein. Met name deze overheid is sinds het begin van de 17de eeuw steeds beeldbepalend geweest: van kanonnengieterij en stadhouderlijke manege via het logement van Gouda tot de Algemene Rekenkamer, het hoogste controlerend orgaan van de financiën van de Nederlandse Staat. Archeologisch gezien is deze ontwikkeling van kloosterkerk naar rekenwerk evenwel slechts een onderdeel van een veel langere bewoningsgeschiedenis.

Summary

In the autumn of 1994 and the spring of 1995 excavations took place at the back of the Lange Voorhout numbers 4 to 8. The reason for the investigation was the planned construction of additional buildings for the "Algemene Rekenkamer" (General Auditor's Office). The excavations were carried out by the Department of Archaeology of the city council of The Hague, in cooperation with the "Rijksgebouwendienst" (Department for State Buildings).

Due to the location of the site on the old dunes of a former coastline it was possible that, apart from traces of medieval habitation, remains from earlier periods would come to light. Indeed during the investigations an agricultural layer was discovered which possibly dates from the Roman Period.

A second important fact was that in the Middle Ages and afterwards the site had been occupied by people of standing. Historical sources indicate that in the last quarter of the 14th century a distinguished house with grounds was situated on the site. In addition to a number of garbage pits, three ditches were found which probably formed the boundaries of the property.

In the beginning of the 15th century the building made way for the extension of a monastery of the Dominican Order. This monastery had been founded around 1400 with the support of Margaretha van Kleef, wife of the Count of Holland. During the first half of the 16th century the monastery had its biggest dimensions. Apart from a church and the main buildings behind it, there were at that time a large wing and an ornamental garden. After the monastery was closed down in 1574 as a result of the Reformation, many of these buildings were demolished. The church itself and part of the dining room have survived.

During the excavations parts of the cellar and of the walls of the main buildings and the wing were found. Fragments of what is probably a 15th century sepulchral monument give an indication of the monastery's wealth.

After the monastery was shut down, new residents could move in. Some of these belonged to the elite of The Hague. The contents of several cesspits give a good impression of the 17th and 18th century spending pattern of these wealthy citizens. For example a large quantity of glasswork was found, which enables us to visualize sparklingly laid tables and dressing tables laden with perfume bottles.

Apart from these rich people the authorities took possession of the site and left their mark from the 17th century onwards. For instance a cannon foundry was established in and next to the choir until 1675.

From 1757 until 1795 Lange Voorhout number 8 provided accomodation for the representatives from the town of Gouda in the "Staten van Holland" (States of Holland). Subsequently the house was bought by the government. Amongst other things it served as the "Magazijn van Geneesmiddelen der Armee" (Medicine Depot of the Army). As from 1867 the General Auditor's Office was housed in the building. The increasing size and importance of this organisation have made it necessary to add new buildings.
The archaeological investigations have yielded important new insights into the history of the site on the Lange Voorhout and its residents.

Literatuur

Avest, H.P. ter, 1993, 'Majolica en fayence' in: H.P. ter Avest (ed.), *Opmerkelijk afval. Vondsten uit een 17de eeuwse beerput in Harlingen.* Harlingen. p. 54-70.

Baart, J.M., W. Krook, A.C. Lagerweij, e.a., 1977, *Opgravingen in Amsterdam. 20 jaar stadskernonderzoek.* Haarlem.

Baart, J.M. 1986, 'Italiaanse majolica en faience: het tafelgoed van de gegoede burgerij' in: R. Kistemaker, en M. Jonker (red.), *De smaak van de elite. Amsterdam in de eeuw van de beeldenstorm.* Amsterdam. p. 78-92.

Bult, E.J., en H. Robbers, 1992, 'Dierlijk bot' in: E.J. Bult, e.a., *IHE Delft prospers on a cesspit. Archaeological research between Oude Delft and Westvest / IHE Delft bloeit op een beerput. Archeologisch onderzoek tussen Oude Delft en Westvest.* Delft. p. 135-149.

Carmiggelt, A., 1991, *Beeld van een vondst. Haagse archeologische vondsten in particulier bezit.* (VOM-reeks 1991-4). Den Haag.

Carmiggelt, A., en E.J. van Ginkel, 1993, *De archeologie van Den Haag. Deel 3: de middeleeuwen.* (VOM-reeks 1993-1). Den Haag.

Chomel, N., 1743, *Huishoudelijk woordboek vervattende vele middelen om zijn goed te vermeerderen en zijne gezondheid te behouden [...].* Leyden.

Chomel, N., 1778-1793, *Algemeen huishoudelijk-, natuur-, zedekundig- en konst-woordenboek [...].* Leyden.

Duco, D.H., 1987, *De Nederlandse kleipijp. Handboek voor dateren en determineren.* Leiden.

Esser, K., en J. van Dijk, 1996, *14e eeuws consumptieafval en 17e eeuws keukenafval.* Delft.

Gangelen, H. van, en J.J. Lenting, 1993, 'Steengoed' in: J.J. Lenting, H. van Gangelen, en H. van Westing (red.), *Schans op de grens. Bourtanger bodemvondsten 1580-1850.* Sellingen. p. 309-332.

Groot, H.L. de, en C. van Rooijen, 1990, 'Door het vuur en voor het vuur. De Utrechtse aardewerk-industrie in de Bemuurde Weerd' in: H.L. de Groot (red.), *Het vuur beschouwd.* Utrecht. p. 11-33.

Groote, K. de, en N. Lemay, 1994, 'De materiële cultuur in de Sint-Salvatorsabdij te Ename (stad Oudenaarde, prov. Oost-Vlaanderen). 1. Twee middeleeuwse latrines uit de westvleugel en een 17de-eeuwse afvalput uit de priorij' in: *Archeologie in Vlaanderen III. 1993*, p. 401-418.

Heeringen, R.M. van, 1987, 'Een 'moated site' bij het voormalige dorp Nieuwerkerke op Walcheren' in: *Bulletin KNOB* jrg. 86. p. 135-138.

Henkes, H.E., 1994, *Glas zonder Glans. Vijf eeuwen gebruiksglas uit de bodem van de Lage Landen 1300-1800 / Glass without gloss. Utility glass from five centuries excavated in the Low Countries 1300-1800.* (Rotterdam Papers 9). Rotterdam.

Hoeve, J.A. van der, 1995, *Kazernestraat 3, Den Haag. Bouwhistorisch onderzoek van de "kloostermuur".* Amersfoort.

Horst, A.J. van der, 1991, 'Wijnflessen uit scheepswrakken uit de zeventiende en achttiende eeuw' in: *Antiek* 26. p. 233-251.

Jacobs, E., 1995, *Achter kerk en klooster. Opgraven aan de Nobelstraat en de Zuilingstraat.* (VOM-reeks 1995-2). Den Haag.

Jacobs, E., 1996, 'De Rode Gravin. Archeologisch onderzoek op het terrein tussen Gravinnesteeg en de Gedempte Oude Gracht te Haarlem' in: *Haarlems Bodemonderzoek* 29. p. 3-72.

Kottman, J.F.P., 1992, 'Zeventiende-eeuws glazen drinkgerei uit het adelijk vrouwenstift van Susteren' in: *Vormen uit vuur* 146. p. 4-15.

Lauwerier, R.C.G.M., 1995, 'Dertig lijsterborstjes in een pot. Geïmporteerde conserven uit Romeins Nijmegen' in: *Jaarboek Numaga* XLII. p. 7-12.

Lunsingh Scheurleer, D.F., 1966, *Chine de Commande.* Hilversum.

Luijten, H., 1992, 'Zaden en vruchten. Overblijfselen van het plantaardige voedsel en de begroeiing van de grachten' in: N. Arts (red.), *Het Kasteel van Eindhoven. Archeologie, ecologie en geschiedenis van een heerlijke woning 1420-1676.* Waalre. p. 237-244.

McNulty, R.H., 1971, 'Common beverage bottles. Their production, use and forms in seventeenth- and eighteenth-century Netherlands, Part I' in: *Journal of glass studies* XIII. p. 91-119.

McNulty, R.H., 1972, 'Common beverage bottles. Their production, use and forms in seventeenth- and eighteenth-century Netherlands, Part II' in: *Journal of glass studies* XIV. p. 141-148.

Meer Derval, A. ter, 1935, 'De Kloosterkerk met het St. Vincentius- of Dominicanerklooster, geschetst naar den vermoedelijken toestand in de jaren 1550-1560' in: *Jaarboek Die Haghe* 1935. p. 4-11.

Mulder, A., 1907, 'De Kloosterkerk te 's-Gravenhage' in: *Die Haghe. Bijdragen en Mededeelingen 1907.* p. 359-438.

Rinaldi, M., 1989, *Kraak Porcelain. A moment in the history of trade.* London.

Riemer, J. de, 1780, *Beschrijving van s Graven-hage.* Delft.

Ritsema van Eck, P.C., en M.M. Zijlstra-Zweens, 1993, *Glass in the Rijksmuseum, vol. I.* Zwolle.

Ritsema van Eck, P.C., 1995, *Glass in the Rijksmuseum, vol. II.* Zwolle.

Smit, J., 1922, *Den Haag in den geuzentijd.* Den Haag.

Stal, C.J.J., 1989, 'Het gebouw van de Algemene Rekenkamer' in: P.J. Margry e.a. (red.), *Zes eeuwen Rekenkamer. Van 'camere vander rekeninghen' tot Algemene Rekenkamer. Gedenkboek bij het 175-jarig bestaan van de Algemene Rekenkamer.* Den Haag. p. 111-130.

Storm, P., 1996, *Archeozoölogisch en fysisch antropologisch onderzoek van laat middeleeuws skeletmateriaal van de opgraving Rekenkamer-94, Den Haag.* Den Haag.

Veen, M.M.A. van, 1994, *Wonen op het zand en in het veen. Opgravingen in de Annastraat en Boekhorststraat.* (VOM-reeks 1994-1). Den Haag.

Vermeeren, C., O. Brinkkemper, H. van Haaster, en J. Schelvis, 1996, *Zeventiende eeuwse Zomerkoninkjes, Onderzoek aan botanische macroresten, pollen, endoparasieten en geleedpotigen aan monsters van de opgraving "Den Haag-Rekenkamer".* (BIAXiaal X). [s.l.].

Waale, M.J., 1990, *De Arkelse oorlog 1401-1412. Een politieke, krijgskundige en economische analyse.* (Middeleeuwse studies en bronnen XVII). Amsterdam.

Wolfs, S.P., 1980, *Middeleeuwse dominicanerkloosters in Nederland. Bijdrage tot een monasticon.* Assen.

Wijsenbeek-Olthuis, T., 1987, *Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700-1800).* Hilversum.

Verantwoording van de afbeeldingen

Foto's

- Peter van Oosterhout, Multimedia, Den Haag

Behalve:

- Dienst Stadsbeheer, Afdeling Archeologie, Den Haag
  no. 1, 15, 30

- Dienst Stedelijke Ontwikkeling, Afdeling Fotografie, Den Haag
  no. 14

- Haags Gemeentearchief, Den Haag
  no. 12, 59, 95

- Haags Historisch Museum, Den Haag
  no. 18

- KLM Aerocarto BV, Arnhem
  no. 3

- Koninklijke Bibliotheek, Den Haag
  no. 11, 90

- Koninklijk Nederlands Leger- en Wapenmuseum, Delft
  no. 111

- Mauritshuis, Den Haag
  no. 69

- Rijksarchief in Noord-Holland, Haarlem
  no. 10

Tekeningen

- Dienst Stadsbeheer, Afdeling Archeologie, Den Haag
  Jeroen de Jong
  no. 4, 5, 6, 13

uitgave *Gemeente Den Haag, Dienst Stadsbeheer*
productie *Afdeling Archeologie*
vormgeving *Koring Grafische Vormgeving B.V.*
druk *Drukkerij Den Haag*

1996. 1000

Nog verkrijgbaar in de VOM-reeks (oktober 1996):

Uitgaven van de Dienst Stadsbeheer, Afdeling Archeologie

1985 nr. 1 Landarbeiders en leerbewerkers in de late middeleeuwen
Opgravingen in 's-Gravenhage

1985 nr. 3 Tussen Plein en Kalvermarkt
Opgravingen in 's-Gravenhage

1988 nr. 4 De vergeten verzamelingen van Ockenburgh
Romeinse vondsten uit 's-Gravenhage

1989 nr. 2 Franken aan de Frankenslag
Een vroeg-middeleeuwse nederzetting in 's-Gravenhage

1989 nr. 3 Terracottabeeldjes van de Scheveningseweg
Romeinse vondsten uit 's-Gravenhage II

1989 nr. 5 Het verleden in de toekomst
Het gemeentelijk archeologisch beleid 1990-1995

1991 nr. 2 De archeologie van Den Haag
Deel 1: de prehistorie

1991 nr. 4 Een beeld van een vondst
Haagse archeologische vondsten in particulier bezit

1992 nr. 1 Tussen Hof en Herberg
Archeologisch onderzoek aan de zuidzijde van het Binnenhof in Den Haag

1992 nr. 4 De archeologie van Den Haag
Deel 2: de Romeinse tijd

1993 nr. 1 De archeologie van Den Haag
Deel 3: de middeleeuwen

1994 nr. 1 Wonen op het zand en in het veen
Opgravingen in de Annastraat en Boekhorststraat

1995 nr. 2 Achter kerk en klooster
Opgraven aan de Nobelstraat en de Zuilingstraat

Uitgaven van de Dienst REO, Afdeling Monumentenzorg

1990 nr. 2 De watertoren aan de Pompstationsweg
Een monument van bedrijf en techniek

1991 nr. 1 Sprekende muren die verstommen
De geschilderde muurreclames in Den Haag

1991 nr. 5 De Laakhaven
Een beeld van een Haags industrielandschap

1992 nr. 2 Het Korenhuis
Een monumentaal complex van kunst en cultuur

1992 nr. 3 Dwarsweg-weg
Ontstaan, verval en herstel van een historisch stadsdeel in Den Haag

1992 nr. 5 De joodse begraafplaats aan de Scheveningseweg in Den Haag
Geschiedenis en restauratieverslag

1994 nr. 2 Een koninklijk paviljoen en een museum aan zee
Het Paviljoen van 'De Witte' en het Museum Beelden aan Zee in Scheveningen

1994 nr. 3 De Rooms-katholieke begraafplaats St. Petrus Banden aan de Kerkhoflaan in Den Haag
Geschiedenis en architectuur

1995 nr. 1 Van verdediging naar bescherming
De Atlantikwall in Den Haag

1996 nr. 1 Lange Voorhout 28
De residentie van de Zweedse ambassadeur

1996 nr. 2 De pletterij en ijzergieterij L.I. Enthoven & Co
Sporen van een 19e-eeuws Haags grootindustrieel metaalbedrijf

Exemplaren van de boekjes zijn - zolang de voorraad strekt - o.a. verkrijgbaar bij:

- Gemeentelijk Informatiecentrum, Spui 70, Den Haag
- Haags Historisch Museum, Korte Vijverberg 7, Den Haag
- de boekhandel.

ISBN 90-73166-24-1 Prijs *f* 18,-